

La història de Teòfil d'Adana: edició crítica de la traducció catalana

Joan M. Perujo Melgar

Universitat d'Alacant - Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

joanm.perujo@ua.es
<https://orcid.org/0000-0002-9521-9368>

Received: 13/12/2022; accepted 09/02/2023
DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.10.25727>

The history of Theophilus of Adana: a critical edition of the Catalan translation

ABSTRACT

A study and edition of the anonymous Catalan translation of the history of Theophilus of Adana, translated in the fourteenth century from the ninth-century Latin version of Paul the Deacon of Naples, who in turn translated its sixth-century Greek original. The Catalan text has been preserved in the Real Biblioteca del Monasterio de El Escorial Library Ms M-II-3, dated in the first third of the fifteenth century, which also includes a life of Saint Mary of Egypt belonging to the same tradition. The work includes the pact with the devil topic (M210-219 of the Thompson's index and 3566-3572 of Tubach's), of long-enduring artistic and literary fame, running through the Middle Ages in diverse literary genres and culminating in the myth of Faust as treated by Marlowe and Goethe. This Catalan translation and the Latin tradition from which it derives are analysed. The study includes the critical edition of the Catalan text, previously unpublished, annotated from the Latin text edited by Meersseman (1963) and Ms Thott 128 of the Royal Library of Copenhagen, closer to the underlying model followed by the Catalan translator, representing, in turn, the universal collection of miracles that Gonzalo de Berceo must have used as a source in the *Milagros de Nuestra Señora*.

KEYWORDS

Paul the Deacon of Naples; the legend of Theophilus of Adana or Theophilus the Penitent; pact with the Devil; ms. M-II-3 El Escorial; hagiography; medieval Catalan translation

Magnificat Cultura i Literatura Medievals 10, 2023, 297-336.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

RESUM

Estudi i edició de la traducció catalana de la història de Teòfil d'Adana arromançada en el s. XIV a partir de la versió llatina de Pau Diaca de Nàpols, autor que en el s. IX traduí l'original grec del s. VI. El text català s'ha conservat copiat en el ms. M-II-3 de la Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, datat en el primer terç del segle XV, en el qual s'inclou també una vida de santa Maria Egipcíaca pertanyent a la mateixa tradició. L'obra recull el tòpic del pacte amb el dimoni (M210-219 de l'índex de Thompson i 3566-3572 del de Tubach), motiu d'una extensa trajectòria artística i literària, culta i popular, que recorre l'edat mitjana en diversos gèneres i que culmina en el mite de Faust tractat per Marlowe i Goethe. S'analitzen la traducció i la tradició llatina de la qual deriva aquella. El treball inclou l'edició crítica del text català, fins ara inèdit, anotat a partir del text llatí editat per Meersseman (1963) i del ms. Thott 128 de la Biblioteca Reial de Copenhaguen, més pròxim al model subjacent seguit pel traductor català, representant, al seu torn, de la col·lecció universal de miracles que Gonzalo de Berceo degué fer servir com a font en els *Milagros de Nuestra Señora*.

PARAULES CLAU

Pau Diaca de Nàpols; llegenda de Teòfil d'Adana o Teòfil el Penitent; pacte amb el diable; ms. M-II-3 El Escorial; hagiografia; traducció catalana medieval

Joan M. Perujo Melgar. 'La història de Teòfil d'Adana: edició crítica de la traducció catalana',
Magnificat Cultura i Literatura Medievals, 10: 297-336, DOI: [https://doi.org/10.7203/
MCLM.10.25727](https://doi.org/10.7203/MCLM.10.25727)

Aquest treball s'emmarca en els projectes d'investigació *La literatura hagiogràfica catalana: fuentes, ediciones y estudios* (FFI2017-83950-P), del Ministerio de Economía y Competitividad, dirigit per la Dra. Marinela Garcia Sempere (UA), i *Tras la pista de la literatura perdida: fragmentos de obras medievales romances procedentes de archivos eclesiásticos y de la Inquisición* (PID2020-113752GB-I00), de l'Agència Estatal de Investigació, Ministerio de Universidades e Innovación (Gobierno de España-Proyectos I-D-12020 Generación de Conocimiento), dirigit per la Dra. Lourdes Soriano Robles (UB).

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 Introducció – 299
- 2 La *Publica Theophili penitentia* – 301
- 3 La traducció catalana – 305
 - 3.1 *Transmissió del text* – 305
 - 3.2 *Autoria i datació* – 306
 - 3.3 *Característiques de la traducció* – 307
 - 3.4 *Model subjacent* – 309
- 4 Edició crítica del text català – 314
- 5 Obres citades – 331

1 Introducció

*Haec tibi omnia dabo,
si cadens adoraveris me, Mt, 4, 9*

Aquestes paraules evangèliques, amb les quals el diable hauria provat de temptar Jesús al desert, devien ressonar tostemps en la ment dels cristians i els moralistes religiosos de l'edat mitjana, i no és gens estrany que dedicaren bona part dels seus afanys a reflexionar sobre la naturalesa de la temptació. Sens dubte fou tema de reflexió per als pares de l'Església, i els divulgadors de la doctrina cristiana com Eiximenis bé que s'encarregaren d'explicar negre sobre blanc les seues cavil·lacions, que molts també difongueren des de la trona i en la predicació. Si sant Gregori el Gran (*Homiliae XL in Evangelia*, xv-xvi) havia comentat el passatge evangèlic de sant Mateu sobre la temptació de Jesús, sant Tomàs d'Aquino en va analitzar tots els detalls en la tercera part de la *Summa* amb la voluntat d'exposar-hi diverses lliçons vàlides per al comportament dels creients. La reiterada pregunta de sant Agustí, "Numquid non temptatio est vita humana super terram sine ullo interstitio?" (*Confessionum libri XIII* 10-28), no és sinó la formulació sintètica d'un tema que focalitzava la reflexió dels moralistes, perquè en un món determinat pel pensament cristià la vida és una batalla contínua ("Militia est vita hominis super terram", Jb 7,1), una sempiterna lluita contra les diverses manifestacions de la temptació.

No ens ha de sorprendre, doncs, que sant Vicent Ferrer, amb l'especial didactisme que el caracteritzava, començara un dels seus sermons declarant la complexitat d'aquest tema. El predicador valencià hi diferenciava tres tipus de temptació ("divinal", "diabolical" i "humana") i advertia que caure en un dels dos primers comporta un pecat mortal, mentre que considerava pecat venial el tercer tipus. La seua capacitat com a orador davant les masses, combinada amb els recursos de la retòrica, li permetia dibuixar per al gran públic, de forma ben gràfica i accessible, com funciona la temptació diabòlica:

La II^a temptació ve, e és dita dyabolical per gran malignitat, per ço que ls dyables nos fan peccar e ésser dapnats, axí com ells són dapnats, e degun remey no poden haver, e volrien que nosaltres fóssem dapnats. Ell, lo traïdor, tempte axí com a pescador o brillador e enganador. Lo pescador diu: "Aquest peix vol tal esch", e lo peix va entorn e comence de tastar e diu: "O, bona sabor ha açò", e depuix pren l'am: ve'l-te pres... (Schib ed. 1975, 3: 30).

També se'n va ocupar Francesc Eiximenis, que en el llibre segon del *Crestià*, la magna enciclopèdia dedicada a explicar el conjunt de facetes de la vida dels creients, argumentava que l'home, dotat de lliure albir, pot elegir entre el bé i el mal, però serà recompensat amb la vida eterna o amb la mort infernal depenent de l'elecció, a fi que pugua conèixer la gràcia i la misericòrdia de Déu. El frare franciscà hi exposava, a més, les raons per les quals "ha plagut a l'alta saviesa del nostre Creador e incogitable providència sua fer l'hom peccable e temptable e vencible" (Hauf ed. 1983: 57). Sabem que la temptació era el motiu central del llibre segon del *Crestià*, matèria que ocupava bona part del *Llibre dels àngels* (1392), en el qual, després d'argumentar que el diable no té poder contra el lliure albir –"lo diable no pot forçar nostre franc arbitre" (Martí ed. 2003: 73)–,

Eiximenis –en la mateixa línia que sant Vicent– remarcava que qualsevol pacte amb el maligne, la temptació per antonomàsia, comporta la pena màxima:

Per la qual cosa pots veure com són folls tots aquells qui ab diable cuiden haver privada ne amiat, com ell sia nostre enemic implacable e capital, qui tot quant pensa, tot ho fa per damnar a nós. E per tal, qui ab ell fa patis ne col·ligacions és digne de mort [...] e açò per tal cor lo demoni és enemic capital del nostre Creador e totstemps a Ell blasfemant, la qual cosa sola és bastant a cascú de nós d'avorrir-lo així com a traïdor de son gloriós Senyor e a enemic de tota bonea (Martí ed. 2003: 107-108).

El menoret avisava, alhora, que qualsevol benefici obtingut gràcies a l'ajuda del dimoni, enemic capital, constitueix un pecat nefand contra Déu que serà castigat de forma terrible:

Doncs, res no et sia plaent que per ajuda del demoni puxes conseguir, ne sanitat corporal ne guany mundanal, ne amiat humanal ne qualsevol honor o cosa temporal, car tota aital cosa, per mà sua obtenguda, si fer-se pot, Déu permetent, és a tu mort, e és crim registrat en lo llibre de la presència de Déu contra tu, qui es mostrarà e es punirà a punt e dia e hora a tu terrible e cruel (Martí ed. 2003: 126-127).

Amb la voluntat d'exposar de forma divulgativa els mecanismes de la temptació i la manera de vèncer-la amb l'ajuda de la divinitat, Eiximenis hi aportava diversos exemples de grans devots –sant Antoni, sant Francesc, sant Gregori, santa Clara o santa Margarida– que hagueren de superar la prova de fe que comporta ser temptat. El primer exemple, però, és el que s'esdevingué “en una església de Sicília” a “un notable hom eclesiàstic apellat Teòfil”, en el qual el motiu de la renúncia a Déu després de pactar amb el diable i el tema de la temptació es combinen en una magnífica història de gran plasticitat narrativa:

E com aquí fos un notable hom eclesiàstic apellat Teòfil, lo qual hagués per algun gran cas qui li era esdevengut, renegat quant en si era de Jesucrist e es fos dat al diable quant en si era, e per consell de persones ell se reconciliàs públicament en la dita esgleia, lo dimoni aparec aquí públicament, qui tirava d'una part, e lo bisbe d'altra, fins que, per mèrits de la Mare de Déu, per tot lo poble devotament invocada, en la qual lo dit Teòfil havia devoció, lo bisbe tirà lo dit Teòfil aïna de tots punts a si mateix, e lo diable desaparec confús (Hauf ed. 1983: 59-60).

En aquest exemple, Eiximenis es feia ressò, de forma resumida, de la història de Teòfil d'Adana, o Teòfil el Penitent, com també és conegut, un cristià exemplar que va ser temptat d'enveja pel diable, amb el qual, després de renegar de la fe cristiana, signà un document testimonial en què hi quedava lligat com a vassall a canvi dels favors del maligne.¹ El frare franciscà no feia sinó divulgar una llegenda de llarga tradició, molt difosa al llarg de l'edat mitjana i àmpliament reformulada i explotada pels creadors literaris de tots els temps fins als nostres dies; potser per això, perquè ja era prou coneguda, es limità a esmentar-ne tan sols els elements essencials.² Potser la fita més coneguda en aquesta trajectòria és el *Faust* de Goethe, però en realitat l'obra de l'alemany és només la culminació –potser la més reeixida– d'un llarg procés de reformulació del motiu del pacte amb el dimoni. La figura de Teòfil com a cristià modèlic era ideal per a exemplificar que qualsevol persona

1. Nuffel (1966) va establir el paral·lelisme entre el ritual del pacte amb el dimoni, transsumpte del sagrament del baptisme, i la cerimònia del jurament de fidelitat que s'establia en el contracte feudal de vassallatge. Sobre aquest aspecte, vegeu també Le Goff (1983) i Murcia (2012a).

2. Més enllà de l'àmbit literari, les representacions de la llegenda van ser habituals en altres camps artístics; vegeu, per exemple, Root (2017), Cothren (1984), Côte (2014), Lyons (2016), Murcia (2012b i 2016) i García (2019).

pot ser objecte de la temptació de l'enemic capital, fins el creient més devot –de fet, Jesús i tot va ser temptat. Alhora, la gravetat del seu pecat d'apostasia, ja que renegà de Jesucrist i de la fe cristiana, servia de contrapunt per a explicar l'immens poder de la misericòrdia divina, capaç de perdonar, si hi ha una petició de perdó i un veritable procés de penitència, fins els pecats més horribles, a més del paper fonamental de la Mare de Déu com a mitjancera (*mediatrix*) entre els creients i Jesucrist.

2 La *Publica Theophili penitentia*

A pesar que la història de Teòfil va ser escrita originàriament en grec, en el s. VI,³ la versió més difosa a Occident fou la traducció en llatí que un diaca de Nàpols anomenat Pau –conegut, per tant, com a Pau Diaca de Nàpols– va donar a conèixer en el s. IX, a partir de la qual sorgí tot un munt de reformulacions, en llatí i en vernacle, en una gran diversitat de gèneres i en obres de naturalesa ben diversa, la qual cosa parla de la flexibilitat d'una història que tant podia presentar-se com un relat curt, com un *exemplum*, com una *vita*, un miracle marià o una llegenda.

Sabem que Pau Diaca va traduir també del grec, segurament per a l'emperador Carles el Calb, un *Libellum conversionis Mariae Egyptiacae*, que anava seguit del *Tomulum de cuiusdam vicedomini [Theodophilus] poenitentia*.⁴ Pau Diaca, doncs, concebé aquestes dues obres com un conjunt; de fet, s'han transmès juntes en nombrosos manuscrits i molts dels autors que van versionar la història de Teòfil bastiren també una vida de Maria d'Egipte. No debades les dues obres són exemples (l'un en masculí i l'altre en femení) de pecadors que pogueren redimir la culpa gràcies a un procés de penediment i penitència (Brea 1995: 415). Totes dues són també vides protagonitzades per creients especials, dos casos extraordinaris en diríem, que s'avenen ben bé amb el caràcter particular que tenen els textos reunits en el ms. M-II-3 d'El Escorial, en el qual, a més de la narrativa de visions i viatges a l'altre món que edità Miquel i Planas (1914), trobem altres vides de sants –i sobretot santes– que destaquen per damunt del tòpic habitual, com ara la vida de santa Eufrosina o la de santa Marina, dues de les anomenades santes transvestides.⁵

En la versió de Pau Diaca,⁶ Teòfil, un cristià exemplar que fa de vicari o administrador (*vicedominus*) del bisbe d'Adana (a l'antiga Cilícia), contacta amb el mateix Satanàs per mitjà d'un jueu.⁷ El motiu és el sentiment d'enveja i deshonra que el turmenta quan és desplaçat del seu càrrec a la mort del bisbe. Abans d'establir el pacte en què es compromet a ajudar-lo, el dimoni, l'enemic antic, li exigeix que abjure de la fe cristiana i que renegue de Jesucrist i de la Mare de Déu. Tot queda per escrit en un document solemne signat per Teòfil, que amb l'ajut del maligne recupera amb escreix la seua posició, tot i que, després de penedir-se del que ha fet, demana la intercessió

3. El text grec va ser editat per Sola (1907-1908), acompanyat de traducció a l'italià; també en la *Bibliotheca Hagiographica Graeca* 1319-1322. Un manuscrit grec atribueix l'obra a un tal Eutiquià, que s'hi presenta com a servidor de Teòfil, però Sola (1907: 837) sospita que es tracta d'un afegiment posterior al text primitiu i considera que tal atribució no deixa de ser un recurs per a fonamentar la ficció literària (Sola 1908: 257). Vegeu també Radermacher (1927), Gier (1977: 35-39) i Chiesa (1989-1990).

4. Notícia treta de Faral-Bastin (1960: 168). Vegeu Chiesa (1989: 171-200).

5. Vegeu la relació completa d'obres que integren el manuscrit en Miquel i Planas (1914: 255-256). Sobres les santes transvestides com a homes, vegeu Villemur (1999), Gómez Moreno (2008: 170-176) o Vega (2012).

6. La traducció llatina no presenta grans diferències respecte del text grec, tret d'uns quants segments omesos. En Azuela-Sule (2019) és possible llegir el text llatí, segons edició dels bol·landistes, acompanyat de traducció en castellà i, en nota, els passatges del text grec que no consten en la versió de Pau Diaca.

7. Sobre la figura del jueu, vegeu Lazar (1972) i Navarro (2012). Sobre el diable, Russell (1995), Cousté (1978), Lefèvre *et al.* (1975) i el capítol que Eco (2007) dedicà a l'infern i al dimoni.

de la Mare de Déu a fi que pugui obtenir el perdó de Jesucrist per l'ofensa infligida. Després de quaranta dies de penitència i de renegar del dimoni, Teòfil és redimit de tota culpa. Per a evitar que quede cap rastre del crim, prega la Mare de Déu que recupere el document que ell havia signat, el qual és consumit pel foc a la plaça pública, on confessa davant el bisbe i tot el poble el pecat d'apostasia. Teòfil mor als tres dies en la gràcia de Déu, reintegrat de nou en la comunitat cristiana després de repartir els seus béns entre els pobres.

La història de Teòfil el Penitent reuneix la majoria dels trets que Baños (2003) establí de forma generalitzada en la seua caracterització de les vides de sants. Així, reflecteix el pensament teocèntric de l'edat mitjana, amb el típic repartiment maniqueista de personatges, en una doble distribució entre bons (Teòfil) i dolents (jueu) segons els valors cristians, o entre persones i éssers sobrenaturals (el diable o la Mare de Déu) segons la visió religiosa del món. A pesar de l'absolut protagonisme de Teòfil, figura central del relat, en aquesta història té un pes important Satanàs, que fins i tot pren la paraula en els diàlegs, i podem considerar la Mare de Déu, que també pren la paraula i participa en el relat, quasi com una deuteragonista o segona protagonista de la narració. Igual que la resta d'obres hagiogràfiques, respon a una intenció exemplaritzant, catequètica, orientada a mostrar amb un cas *real* els perills de la temptació, que pot ser contrarestada gràcies al penediment i a la penitència, especialment amb la intermediació de la Mare de Déu.

D'altra banda, ofereix una bona dosi d'originalitat, ja que la història de Teòfil el Penitent permet sumar un nou esquema narratiu a la classificació de Baños (2003), el qual ja postulava que la vida de santa Maria Egipcíaca –en el poema castellà– té una estructura especial, per tal com, a l'esquema prototípic d'altres vides de sants –integrat per tres grans seqüències: desig de santedat + procés de perfeccionament + santedat provada–, suma una seqüència prèvia constituïda per un procés de degeneració (luxúria, prostitució, etc.) que acaba amb el penediment, moment en què s'inicia el procés de perfeccionament prototípic. A més a més, la versió de la tradició oriental com la que traduí Pau Diaca, que incorpora el relat de Zòsimas, complica encara més l'esquema amb el procés de perfeccionament del mateix Zòsimas, fins al punt que Baños (2003: 122) parla d'una “doble hagiografia”, per la importància que aconsegueix aquest personatge en la història de Maria Egipcíaca. Igualment, la història de Teòfil respon a un esquema estructural distint –no considerat per Baños– o, si més no, un esquema desdoblant en dues parts. Així, la història parteix d'un procés de perfeccionament inicial, ja que Teòfil –l'etimologia del seu nom com a ‘estimat de Déu’ no és gratuïta– és presentat com un servidor de l'església d'Adana que és molt ben considerat per la comunitat en què resideix, sobretot per l'ajuda desinteressada que ofereix als desvalguts, i que també és respectat per les autoritats eclesiaístiques, gràcies a l'eficàcia de la seua gestió. Aquest procés, però, és seguit, com en el cas de Maria Egipcíaca, d'un períple de degradació (temptació del dimoni, sentiment d'enveja, apostasia), que és resolt amb un procés de penediment i petició d'ajuda a la Mare de Déu, a partir del qual s'inicia un nou procés de perfeccionament que conclou, gràcies a la intermediació de la Mare de Déu, amb la remissió dels pecats (destrucció del document signat amb el dimoni) i la mort. Pau Diaca, per tant, rescatava de la tradició grega oriental dues històries peculiars, ben originals, enllaçades temàticament pel tractament de la penitència i el penediment.

En totes dues, a més a més, trobem manifestacions de l'anomenada oració narrativa (Baños 1994), constituïda per una extensa pregària que el personatge dirigeix a la Mare de Déu perquè intercedisca davant de Jesucrist. En el cas de la història de Teòfil, la pregària consta d'una sèrie d'oracions paral·leles començades amb el segment *Nisi penitentia esset*, que el traductor català va saber copsar perfectament (*Si no fos penitència...*), per mitjà de les quals s'hi exposen diversos exemples de pecadors bíblics que van ser perdonats gràcies a la penitència i a pesar de la gravetat dels seus pecats: els ninivites, la prostituta Raab, el rei David o el mateix sant Pere, perdonat a pesar d'haver negat Jesucrist fins a tres voltes. La pregària culmina en l'exemple de sant Ciprià, que, igual

que Teòfil, també va fer un pacte amb el dimoni, en aquest cas per aconseguir l'amor de la donzella Justina, encara que va ser perdonat gràcies a la penitència (Fumagalli ed. 1994).⁸

Aquests elements d'originalitat degueren contribuir a la difusió de la història de Teòfil el Penitent rescatada per Pau Diaca, l'èxit de la qual queda corroborat per l'abundància de versions que inspirà. Sabem que ben aviat se'n van fer adaptacions versificades, com les de Roswitha de Gandersheim (Martos-Moreno ed. 2005: 65-77),⁹ Marbode de Rennes¹⁰ o Gevehard de Grafschaft (Beyers ed. 2003: 195-215). A més a més, les implicacions que el cristià podia extraure de la història per al seu comportament religiós van ser abundantment explotades en els sermonaris i els exemplaris. S'inclou, per exemple, en el *Sermones ad populum* de Fulbert de Chartres,¹¹ en el *Liber Mariae* de Juan Gil de Zamora (Bohdziewicz ed. 2014: 423-430) o en el *Liber exemplorum* (Little ed. 1908: 29, número 47). Segurament gràcies als sermonaris,¹² circulà també de forma resumida en altres obres, per exemple en l'*Speculum historiale* (llibre XXI, cap. 69-70) de Vincent de Beauvais, en el *Tractatus ad laudem gloriosae V. Matris* de Bernard de Clairvaux¹³ o en el capítol de la *Legenda aurea* que Voragine, que citava Fulbert de Chartres com a font, dedicà al naixement de la Mare de Deu ("De conceptione beatae Mariae virginis", Maggioni ed. 1998, cap. CXXVII). Per la importància que assoleix en la història de Teòfil la figura de Maria com a intercessora davant la divinitat, en el s. XIII, quan comença l'auge del culte marià promogut pel IV Concili de Laterà, va ser vehiculada sovint com a miracle marià, ja en vernacle. Així va ser aprofitada en el recull de miracles d'Adgard, *Le Gracial* (miracle 26),¹⁴ en *Le Miracle de Théophile* de Gautier de Coinci (Garnier ed. 1998),¹⁵ en la versió dramatitzada en vers de Rutebeuf¹⁶ (Zink ed. 2001) o, en l'àmbit hispànic, en la cantiga 3 d'Alfons X el Savi (Mettmann ed. 1986: v. 1, 61-62).¹⁷ Al capdavant, plenament reconvertida en miracle marià, era la cloenda perfecta per als *Milagros de Nuestra Señora* de Gonzalo de Berceo (Baños ed. 2011: 157-187).¹⁸

Aquestes són tan sols algunes de les versions que inspirà una història que tingué un recorregut molt més ampli,¹⁹ ja que, com és sabut, el tema del pacte amb el dimoni és un motiu ben present en la literatura culta i popular fins a l'època actual, el qual ha perviscut en el folklore i en la rondallística catalana de totes les èpoques, en variants i modalitats diverses.²⁰ Certament, la història degué ser

8. La història de sant Ciprià, al costat de la de Teòfil i la de sant Basili, representa justament un dels tipus fonamentals del tòpic (D'Agostino 2004).

9. La podem llegir també en Berschin (2001) i, acompanyada de traducció en espanyol, en Azuela-Sule (2019: 33-55).

10. *Historia Theophili metrica*, *Patrologia Latina*, 171 (1893: 1593-1604). Sobre l'atribució d'aquesta versió a Marbode, vegeu Pittaluga (2002: 302-316). Vegeu també la versió versificada editada per Klein (2000).

11. *Sermo IV. De Nativitate beatissimae Mariae Virginis*, *Patrologia Latina*, 141 (1853: 320-324).

12. Evidentment, era esmentat també en els sermons, sobretot en els de temàtica mariana; per exemple, en el sermó *In nativitate Beatissimae Virginis Mariae* del mateix sant Pere Damià (*Patrologia Latina* 144, 1853), en el sermó *In assumptione Beatae Marice* de Pierre Abélard (*Patrologia Latina* 178, 1855), en el sermó *De assumptione Sanctae Marice* d'Honorius d'Autun (*Patrologia Latina* 172, 1854) o en el sermó *In omni festivitate B. Marice matris Domini* de Geofroi de Vendôme (*Patrologia Latina* 178, 1854), per posar-ne només uns quants exemples.

13. *Patrologia Latina* 182, 1998: 1141-1148.

14. Vegeu Ibáñez (1997-1998: 163-183). i Kunstmann ed. (1982: 167-193).

15. Vegeu Murcia (2009-2010), Montoya (1974) i Ruffinato (2003).

16. En Azuela-Sule (2019: 33-55) s'ofereix el text de Rutebeuf acompanyat de traducció en espanyol (versió en prosa i versió versificada).

17. Vegeu Ventura (1997), Montoya (2002), Gamberoni (2002) i Armijo (2019).

18. Vegeu Baños (1997), Ibáñez (1997-1998), Ruffinato (1990), Montoya (1974) i Lunardi (1956).

19. Aquest breu panorama pot ser completat en Lundgren (1913), Fernández (2007 i 2014), Armijo (2019 i 2021) o Perujo (2021).

20. Vegeu números M210-219 en l'índex de Thompson (1966) i números 3566-3572 en el de Tubach (1969). D'Agostino (2004) ha fet una classificació de les varietats que pot presentar aquest motiu, amb nombrosos exemples

vista amb uns altres ulls després de la publicació de dos documents que marcaren, de segur, un punt d'inflexió en la recepció de la llegenda: la *Summa de officio inquisitiones* el 1270 o la butlla del papa Joan XXII, *Super Illius Specula*, de 1326, en què s'aplicava la pena d'excomunió per a bruixes, heretges i altres enemics de la fe que practicaren pactes amb el diable (Murcia 2011).

Ja en el s. XVII la societat dels bol·landistes, que considera Teòfil com un sant la festivitat del qual se celebra el 4 de febrer, donava per certa l'atribució del text grec a un tal Eutiquià, i editava la versió en llatí de Pau Diaca de Nàpols en les *Acta Sanctorum*, sobre la base de tres manuscrits.²¹ Amb tot, Gier (1977: 344-347) recull una llista, sens dubte incompleta (vegeu *infra*), de III manuscrits que contenen la versió llatina de la llegenda, quantitat més indicativa de la popularitat que degué assolir. No se n'ha fet encara una edició crítica, però sí que tenim a l'abast una edició moderna (Meersseman 1963), en la qual es postula una reconstrucció del text fonamentada, no en un còdex base, sinó en onze manuscrits representatius (datats entre finals del s. IX i finals del XII) i anotada amb una selecció de variants.²²

L'editor considera la història de Teòfil, no tant com un relat hagiogràfic, sinó com una llegenda teològica orientada a difondre la concepció de la Mare de Déu com a *mediatrix*, és a dir, com a advocada, protectora o mitjancera entre els pecadors i la divinitat. Així mateix, analitza 38 atributs marians emprats en la història de Teòfil (*universale auxilium, protectio generis humani, refrigerium pauperum, portus fluctantium, afflictorum confugium, tribulantium consolamen*, etc.), però absents en la vida de santa Maria Egipcíaca, i postula que van ser introduïts pels copistes a partir d'altres obres (Meersseman 1963: 3-14). És una tesi, però, difícil d'acceptar i de fonamentar si no és a partir d'una edició crítica que tinga en compte un nombre més representatiu de testimonis llatins i els diversos còdexs grecs conservats. D'altra banda, la caracterització de l'obra com a llegenda teològica no és incompatible amb la de relat hagiogràfic perquè, com va remarcar Baños (2003: 162-173), els textos hagiogràfics poden respondre a més d'una intencionalitat: en especial, mostrar l'exemplaritat del protagonista o demostrar l'èxit del seu procés de perfeccionament, però també divulgar un dogma, defensar el poder de l'Església i, fins i tot, fer propaganda –no sembla ser la intenció d'aquesta història– d'un centre religiós, d'unes relíquies o d'un personatge destacat. En aquest cas, a pesar del relleu que hi assoleix el paper de Maria com a *mediatrix*, diríem que el pes més important en el conjunt de la narració, almenys en la versió de Pau Diaca, correspon a l'exemplaritat del cas de Teòfil –un creient modèlic que, per culpa de la temptació del dimoni, cau en el pecat més nefand, però que pot redimir-se gràcies al penediment i la penitència–, amb el benentès que en les diverses obres inspirades en aquesta història cada autor en va destacar o va focalitzar uns determinats temes.

d'autors medievals de diversos àmbits. Vegeu també Ruffinatto (1990).

21. "Miraculum S. Mariae de Theophilo poenitente", *Acta Sanctorum*, 4 de febrer, v. 1, 1633, p. 483-487.

22. Sobre aquesta edició, vegeu les puntualitzacions de Chiesa (1994: 266-267 n. 40), que aporta la notícia de dues tesis *di laurea*, presentades en la Universitat de Milà, dedicades a la tradició manuscrita del text en llatí.

3 La traducció catalana

3.1 Transmissió del text

Fins al moment, a banda la referència que hi feia Eiximenis en el segon llibre del *Crestià*, citada adés, tan sols coneixíem l'esment de la història de Teòfil en un parell de textos catalans,²³ però no hi havia la constatació que s'haguera conservat cap traducció catalana del text llatí de Pau Diaca que dona origen a la tradició medieval.²⁴ Ja sabem que la traducció al llatí de Pau Diaca de Nàpols va ser retraduïda al català, traducció que ens ha arribat copiada en el ms. M-II-3 conservat a la Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.²⁵ Ara, l'edició d'aquest relat centrat en el motiu del pacte amb el dimoni ens permet sumar una deliciosa mostra de narrativa breu del s. XIV al panorama de traduccions catalanes d'aquest període.²⁶

El ms. M-II-3 de la Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial és un manuscrit en paper de 129 folis escrits, copiat en el primer terç del s. XV a Cardona, en lletra bastarda, per un prevere anomenat Jaume del Prat.²⁷ El genèric *Vidas de santos* és el títol que consta en la portada, però en realitat conté una miscel·lània de textos religiosos escrits en català, de procedència diversa i segurament de diferents èpoques, entre els quals destaquen el *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de sant Patrici*, en traducció de Ramon Ros de Tàrrrega datada el 1320, la *Visió de Trictelm* i la *Visió de Tundal*, tots tres publicats per Ramon Miquel i Planas (1914) fa més d'un segle. Conté també algunes vides de sants provinents de la tradició catalana de la *Legenda aurea*; de fet, va ser catalogat amb la resta de testimonis catalans en què ens ha arribat l'obra de Voragine,²⁸ a més d'altres vides procedents de fonts encara no identificades, com una *Història de santa Eufrosina* o una *Vida del confessor sant Lluís*. Com hem comentat, el tret que dota d'una certa unitat aquesta miscel·lània de textos, a més de la temàtica religiosa general, és la peculiaritat de la majoria d'obres compilades: viatges a l'altre món, visions sobrenaturals, casos hagiogràfics peculiars, etc. Sens dubte degué ser un dels elements més valorats pels lectors o antics posseïdors, com Gaspar Guzmán de Olivares, tercer comte d'Olivares, a qui va pertànyer el manuscrit.

La *Història de Teòfil–L'estòrie de Teòfill*, segons s'indica al final del f. 28r– ocupa els folis 28v–37v, just a continuació del *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de sant Patrici*. Entre els f. 53v–69r hi ha la vida de santa Maria Egipcíaca, catalogada fins ara dins la tradició de la *Legenda aurea*, tot i que en realitat, com hem dit, es tracta de la traducció en català de l'obra que Pau Diaca va versionar en llatí en combinació amb la de Teòfil. El text català inclou, fins i tot, la traducció del breu pròleg amb què l'autor precedí l'obra, no transmès en el text de Voragine, el qual conté el relat de Zòsimas que serveix de preàmbul a la vida de santa Maria d'Egipte. De fet, la història va precedida del títol *Les obres que Zòsimas escrich de santa Maria Egipcíacha* (f. 53v). És lògic,

23. Consta en alguns dels manuscrits que han transmès la traducció catalana de la *Legenda aurea* (Kniazzev-Neugaard ed. 1977: v. 3, 265–266) i també va ser incorporada (*exemplum* 409) en el *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet* (Ysern ed. 2004: v. 2, 82), traducció catalana de l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja, obra que conté altres *exempla* que podem adscriure al tòpic del pacte amb el dimoni (Ysern ed. 2004: v. 1, 141–142).

24. De fet, en el cens de traduccions catalanes de Translat (2008) apareixia com a obra no identificada, tot i que la referència ha sigut eliminada en les versions més recents del cens.

25. Només Brunel (1976: 233) relacionà el text amb la traducció de Pau Diaca, idea confirmada en Perujo (2021).

26. De relats breus desconeguts fins ara, se n'han trobat també en uns altres santorals, com ha passat amb la història de sant Julià i santa Basilissa (Garcia 2018).

27. El manuscrit va ser descrit per Miquel i Planas (1914: 255–257), Zarco (1932: 110–113) i Brunel (1976: 231–237), descripció que pot ser completada en BITECA (manid 1131).

28. Vegeu Avenoza-Garcia Sempere (2012: 47–60) i Garcia Sempere (2012: 204).

doncs, postular que el mateix traductor que arromança la història de Teòfil el Penitent traduí també la vida de santa Maria Egipcíaca copiada en el mateix còdex M-II-3, dues obres que degué trobar en versió llatina en un mateix manuscrit.

3.2 *Autoria i datació*

Res no sabem, però, respecte de l'autoria d'aquestes traduccions, perquè el manuscrit, que ni tan sols esmenta el nom de Pau Diaca, no conté cap referència ni a l'autor de la traducció ni a les circumstàncies en què va nàixer. L'única dada que ens aporta el còdex d'El Escorial és que el *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de sant Patrici* fou traducció de Ramon Ros de Tàrrrega i té la data de 1320, *terme post quem* per a la datació. Potser per això Nicolás Antonio (1788: 2, 121), en la *Bibliotheca hispana vetus*, atribuïa pràcticament totes les obres incloses en el manuscrit a Ramon Ros, tot i que no esmentava la història de Teòfil, informació que seguí també Torres Amat (1836: 565). I tal volta la conjectura no era del tot desencertada, perquè, si el manuscrit inclou obres signades per un traductor, té una certa lògica que pensara que els altres textos també eren obra seua, tot i que, atès el caràcter miscel·lani del còdex, és difícil que totes les obres reunides siguin producte d'una sola mà. La qüestió, en qualsevol cas, requeriria un estudi més aprofundit que tinga en compte les opcions lingüístiques i els procediments de traducció. Apuntem només que en la història de Teòfil trobem usat profusament el connector *emperestirs* (o les variants *perestirs* o *enestirs*, emprades com a equivalent de la conjunció *emperò*), una forma adverbial gens habitual i que trobem en molts pocs textos en català medieval, però que curiosament és utilitzada sovint en la vida de santa Maria Egipcíaca i en el *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de sant Patrici* signat per Ramon Ros de Tàrrrega, però no en altres textos reunits en el mateix manuscrit. No vol dir això que calga atribuir a Ros l'autoria dels tres textos, però sí que és un indicatiu que caldria tenir en compte a l'hora d'investigar la paternitat d'aquestes traduccions.

Per l'estat de llengua, la traducció catalana deu ser de mitjan s. XIV i, segons indiquen alguns errors, el text del ms. M-II-3 deu ser còpia d'un text anterior que potser va circular de forma independent o, més probablement, integrat en un altre recull, ja que en aquest còdex ha sigut compilat amb altres obres de tradicions ben distintes, tot i que alguns dels textos amb què comparteix compilació –sobretot la vida de santa Maria Egipcíaca, però també la història de santa Eufrosina o la vida de santa Paula– van ser copiats també en alguns dels manuscrits llatins en què ens ha pervingut la traducció de Pau Diaca.²⁹ Podem confirmar que es tracta d'una còpia perquè l'acarament amb el model de partida fa evident que el text català és el resultat d'un procés d'escriptura no gaire acurat, amb diversos mots que el copista no ha sabut identificar, amb oblit de lletres o títols d'abreviatura i amb nombroses variants deturpades, que ara podem reconstruir o esmenar a partir del text llatí.

29. Per posar-ne només un parell d'exemples. En el ms. 9361-67 de la Biblioteca Règia de Brussel·les (s. XI-XII), el text llatí amb la història de Teòfil (f. 102v-105v) va precedir de la vida de santa Maria Egipcíaca de Pau Diaca de Nàpols (f. 96v-102v) i conté també una *Vita sanctae Eufrosinae virginis* (f. 105v-108r) i una *Vita beatae Paulae edita a sancto Hieronimo*, que deu correspondre a l'*Epitaphium sanctae Paulae* de sant Jeroni, obra que també va ser traduïda en català i que ara sabem que s'ha conservat almenys en tres testimonis, el tercer dels quals, identificat recentment per Martínez Romero (2022: 43-53), és aquest mateix ms. M-II-3 d'El Escorial, que també inclou una *Vida de santa Paula* (f. 90r-113). Igualment, el ms. 168 de la Burgerbibliothek de Berna (s. X-XI) transmet també el text llatí de Teòfil (f. 15a-21a), precedit de la vida de Maria d'Egipte de Pau Diaca (f. 2b-15a) i una *Vita Eufrosynae* (f. 37b-43a).

3.3 Característiques de la traducció

Com és habitual en l'època, la traducció catalana segueix més o menys de prop el text llatí de partida, amb l'aplicació dels procediments usuals en aquest període. Vegem, com a exemple, el fragment en què el dimoni decideix temptar Teòfil, que després de la mort del bisbe d'Adana renuncia, per humilitat, a ser nomenat bisbe de la ciutat i, a més, és obligat a cessar en el càrrec de *vicedominus* de l'església.

Igitur callidus hostis et humani generis invidus inimicus eundem virum modeste degere ac bonis conversari in actibus conspiciens, pravis cogitationibus cor illius pulsare cepit; immittens illi vicedominatus zelum et ambicionis emulacionem, convertit illum ad huiusmodi consilia, ut ad humanam potius quam ad divinam inhiaret gloriam et vanam ac transitoriam magis quam celestem appeteret dignitatem, in tantum, ut etiam maleficorum postulareret auxilia.³⁰

Donchs, lo malvat enemich e de l'humanal linatge enveejós, veén aquel Teòfil que axí en son alberch s'estave freyturan e no tenia altra cura, ab mals pensaments ferí e toçhà lo cor d'aquell e mes-li al cor la amor e lo desig de l'ofici que perdut avia; e ach gran enveya de cobrar aquell. E axí convertí aquell Theòfil a aquests consells mals, per tal que desiyés més la glòria de-quest segle que la glòria de Déu, e que la vana e la passador dignitat desiyàs més haver que la dignitat celestial. En tant lo temptà e-l convertí, que encara li feu demenar e cercar conseyls e ajudes d'encantadors e de-quels que sabien males arts (ms. M-II-3, f. 29v).

Com veiem, a pesar de la literalitat aparent, l'ús dels habituals doblats sinonímics o duplicacions lèxiques (*zelum* > *l'amor e lo desig*) i les traduccions explicatives per a determinats termes (*vicedominatus* > *l'ofici que perdut avia*) fan que no hi haja una subordinació excessiva a la lletra del text llatí, encara que hi són emprades amb normalitat les construccions amb participi que traslladen un ablatiu absolut (*Restitutus itaque Theophilus in ministerium pristinum* > *Restituït axí Theòfil en l'ofici primer*), el gerundi (*conspiciens* > *veén*) o el verb *in fondo*. S'hi fa evident, però, la voluntat de construir un text entenedor en català (pla i català, en diríem), en el qual s'eviten els llatinismes lèxics o els termes cultes.

L'afany per evitar el vocabulari culte es fa evident, per exemple, en la traducció de mots llatins que comencen amb el prefix negatiu, per als quals l'anònim traductor de la història de Teòfil segueix dues opcions distintes. En uns casos, l'equivalent del terme llatí és una paraula catalana precedida de l'adverbi de negació: *inutilem* T (276) > *no profitós*, *indignus* T (284) > *no digne* o, fins i tot, *minus idoneum* T (276) > *no covinent*; és una solució que trobem també de forma generalitzada en la traducció catalana de la *Legenda aurea*,³¹ indicativa, al nostre parer, d'una obra concebuda per al gran públic. En uns altres casos, la paraula llatina és traduïda amb una petita glossa o traducció explicativa. És l'opció usada per a traduir l'adjectiu *immaculata* T (280) > *sens tota taca*. L'explicació sol adoptar la forma d'una oració de relatiu: *ineffabiliter* T (284) > *que no y bastarie hom a dir*; *ineffabilem* T (290) > *que no pot ésser aestmada*; *inenarrabilem* T (290) > *que no porie hom comptar*; *fluctuancium* T (286) > *aquels que són asedeyats o inextinguibilem flammam* T (278) > *la flama d'infèrn que nuyll temps no pot ésser mirvada ne ofegada* (amb doblat sinonímic). El traductor fa servir una opció semblant per a traduir el gentilici *Ninivite* T (282) > *aquels de la ciutat*

30. Tal com justifiquem *infra*, citem el text llatí segons el ms. Thott de la Biblioteca Reial de Copenhaguen (Carrera-Carrera ed. 2000: 274). De forma simplificada, el designem amb la sigla *T* seguida del número de pàgina d'aquesta edició.

31. Vegeu l'apartat de l'estudi lingüístic de Mas en Garcia-Mas-Perujo (2022, I-I: 108).

de Nínive o l'ofici del protagonista d'aquesta història: *vicedominus sancte Dei Ecclesie* T (272) > *tenie un hofici en la santa esglea, ço és a saber, que tenie loch de bisbe en totes coses*.

Pel que fa als doblats sinonímics (Wittlin 1991), veiem que ja s'havien convertit en un procediment usual, quasi una marca d'estil o, si més no, un recurs per a assegurar-se, amb una doble solució, les possibles pèrdues de matís que comporta el trasllat de la llengua culta al vernacle. En uns quants casos el traductor català manté doblats ja presents en el text original: *deastruch e peccador* < *infelix et peccator* T (278); *soyllada e enlegida* < *sordidum et pollutum* T (284); *peccador e malvat* < *peccator et impius* T (288); *errant e enguenat* < *erroneo et decepto* T (288). En la majoria de les ocasions, però, el doblat és atribuïble al traductor. Els més habituals són els que tenen valor verbal, pràcticament en qualsevol temps: *avie cabuçats e meses* < *immerserat* T (274); *crídaven e cantaven* < *clamantes* T (274); *menar e senyoreyar* < *imperare* T (276); *crídà e confessà* < *clamaret* T (276); *havia-n'ì posat e ordonat* < *promovisset* T (276); *vist e conegut é* < *Cognosco* T (276); *asicanan e proposan* < *proponens* T (278); *demans e encercs* < *implores* T (282); *enleley e ensurzehí* < *pollui* T (284); *fer e somou* < *titillat* T (288); *molt ploran e molt lagriman* < *valde lugens* T (288); *reden e demostren* < *demonstrantes* T (290); *ha refrenada e esmenada* < *conspescuit* T (290). El doblat, fins i tot, pot convertir-se en una frase duplicada amb dos verbs: *més porà fer e mayor poder aurà que debans* < *plus facere possit quam prius* T (276).

També hi són emprats amb regularitat els doblats amb valor substantiu: *de la bona disposició e del bon governament* < *ab omni dispositione* T (272); *sa bonea e sa bona cura* < *industriam illius* T (272); *les vertuts e les bones custumes* < *virtutibus* T (272); *padró e senyor meu* < *patronum meum* T (274); *ne per negun so ne per negun brugit* < *quemcumque sonum* T (274); *tan gran e tan ivaçós remei* < *celere remedium* T (276); *ab quals labis ne ab qual lengua* < *qualibus labiis* T (280); *les hontes ho los greuges* < *exacerbationem* T (282); *misericòrdia e perdó* < *indulgentiam* T (282); *a remey e a perdó de sos peccats* < *ad remedium* T (284); *ab gran ullulament e gemegament de plor* < *cum magno ululatu* T (284); *croeylla e compassió* < *compassionem* T (286); *mon rahonament e ma ajuda* < *meumque patrocinium* T (288); *se infeeltat e renegament* < *impietatis sue* T (288).

I no hi manquen els que tenen valor adjectiu: *encès he escalfat* < *succensus* T (274); *molt malvat e molt maleüt* < *nefandissimus* T (274); *malaüt e descombregat juheu* < *hebreum nefandum* T (278); *gran e lega injúria* < *derogantem iniuriis* T (282); *establit e hordonat* < *constitutus* T (284); *faduch e mesquí* < *miser* T (284); *nuus e despuyllats* < *nudorum* T (284); *enguanat ne confús* < *confusus* T (288); *malaïta e descombreguada* < *execrabilem* T (288) o *sa e sau* < *incolume* T (290). En algun cas puntual la combinació de doblats converteix l'expressió en una filigrana estilística d'elements duplicats: *demenar e cercar conseyls e ajudes d'encantadors e de-quels que sabien males arts* < *maleficorum postularet auxilia* T (274). Hi trobem, fins i tot, alguna frase amb dos adjectius avantposats al substantiu, construcció que serà habitual en els autors de l'artitzada prosa de la centúria següent: *jaquí les trebayloses aýrades coses d'aquest segle*.

Evidentment, no hem de valorar les traduccions medievals amb els paràmetres actuals, però sí que podem afirmar que el traductor d'aquesta història, aplicant els procediments habituals en el seu temps i malgrat els errors, aconseguí un text meta bastant llegidor encara ara, fidel al text de partida, en la mesura que respectà el contingut i la intencionalitat de l'obra que traduïa. Suposem, doncs, que la traducció va ser pensada per al gran públic o, si més no, per a ser utilitzada com a lectura per a destinataris no excessivament cultes.

3.4 *Model subjacent*

La *Bibliotheca hagiographica latina* (BHL) dels bol-landistes³² consigna dues versions de la *Publica Theophili penitentia*: la que correspondria a la traducció de Pau Diaca de Nàpols (BHL 8121) i una versió derivada de la primera (BHL 8122), que incorpora variants poc importants, de caire lingüístic o estilístic, i una petita reformulació en el paràgraf final, en el qual s'explica la mort de Teòfil i la sort final del seu cos, detall absent en la primera versió però reproduït pel traductor català.³³ Com hem dit, Meersseman (1963) fonamenta la seua edició en onze manuscrits, distribuïts en tres grups, però només el tercer grup, integrat per tres manuscrits (*SVQ*), conté aquest final característic que també inclou el text català d'El Escorial. De tots tres, el que presenta més afinitat amb el text català és el ms. *Q* (Latin 5572 BnF, París), que comparem tot seguit amb el final de la versió BHL 8121.³⁴

Et post expletionem sacrorum misteriorum perceptaque sacra mysteria, statim effulsit facies venerabilis vicedomini sicut sol, et videntes omnes subitanam viri transfigurationem, amplius glorificabant deum, qui facit mirabilia magna solus. Et occurrens venerabili templo dei genetricis, quae eum liberavit ab execrabili illo errore, modicum gustans, dissolutus corpore, infirmatus est in eo loco, in quo et sepultus est, quo etiam et beatam illam visionem vidit, declinans se tanquam confixus in eo loco. Et post triduum osculans fratres tradidit beatam animam in manu filii dei et immaculatae semper virginis Mariae, omnia sua egenis distribuens et optime disponens, talique confessione glorificans deum migravit ad dominum, cui est gloria nunc et semper et per omnia saecula saeculorum. Amen (versió BHL 8121, Meersseman ed. 1963: 32).

Et post expletionem sacrorum misteriorum percepto sacrae communionis misterio, statim effulsit facies eius sicut sol et videntes omnes subitanam scilicet viri transfigurationem amplius glorificabant deum, qui facit mirabilia magna solus et beatissime Marie diutissime retulerunt laudes, quae eum liberavit ab execrabili illo errore. Beatus uero Theophilus in eum locum, quo illam beatam uiderat uisionem, declinans, tanquam fixus perstitit in eo per triduum. Post triduum autem omnibus fratribus ualedicendo osculum tribuens, omniaque sua prius egenis pauperibusque optime distribuens, animamque suam sancte trinitati et beatissime Marie sue liberatrici commendans, ultimum huius uite diem, in ipso quo uiderat visionis loco, feliciter compleuit beatoque fine ad eternam gloriam prestante domino transmigravit. Corpus quoque eius in eodem loco sepultum diem resuscitandum praestolatur ultimum uenienti quoque domino, nostro Ihesu Christo uiuos ac mortuos iudicare occurrentem, cui cum patre et sancto spiritu sit nunc et semper gloria per infinita secula seculorum. Amen (versió BHL 8122, ms. *Q*, Meersseman ed. 1963: 34).

Aprés, perestirs, que los sants sacraments de la missa foren acabats e reebut per Theòfil lo combreguament del sant sacrament, tantost la cara d'aquel resplandí axí com lo sol, la qual cosa veents tots, la soptosa, ço és saber, de Theòfil transfiguració, més glorificaven Déu, qui fa tot sol les meraveylles grans, e a la beneuyrada santa Marie molt longuament donaren laors, la qual desliurà aquell d'aquel maleït peccat. Lo beneuyrat, emperestirs, Theòfil anà-se'n en aquell temple on aquella beneuyrada visió avia vista e, axí com si li agués hom fermat, estech en aquell loch per tres dies. E après tres dies a tots los frares dix: "A Déu siats comanats!"; e besà'ls. Mas primerament a pobres freyturants tot ço que avia donà e partí; e la sua ànima a la santa Trinitat e a la beneuyrada santa Marie, sa desliurador, comenà. E lo derrer dia d'aquesta vida, en aquell loch [en] què avia vista

32. BHL 1990-1991, 2: 1177.

33. A partir de la versió BHL 8121 se'n va fer també una altra versió en llatí, més treballada estilísticament (Chiesa ed. 1994).

34. Com explica Meersseman (1963: 16), el ms. *Q* pertanyia originàriament a la versió BHL 8121, però va ser corregit, rasant el text, sobre la base d'un manuscrit de la versió BHL 8122.

la visió, feelment complí e ab beneuyrada fi a la perdurable glòria, Nostre Senyor ajudant e donant, se n'anà. Lo cors seu, enperestirs, soterrat, espere ésser reçusitat e vindrà a carrera en lo derrer dia, vinent nostre senyor Jhesuchrist jutgar los vius e els morts, al qual ab lo Pare e ab l'Espirit Sant sie, are e per tots temps, glòria per los segles dels segles sens fi. Amén! (ms. M-II-3 El Escorial, f. 37v).

A pesar de les coincidències amb aquesta branca de la tradició, el text català presenta variants particulars que fan evident que deriva d'una branca pròpia, emparentada –segons que hem pogut descobrir– amb una altra branca integrada per diverses col·leccions universals de miracles que els experts han identificat com a possible font dels *Milagros de Nuestra Señora*, un recull de miracles escrit en quaderna via i que, en una primera versió, Gonzalo de Berceo decidí concloure amb el miracle de Teòfil, encara que actualment el miracle de “La iglesia robada” és el que tanca l'obra (Baños 1997: 243-255).³⁵Aquesta altra branca inclouria els tres manuscrits llatins que els especialistes en l'obra de Berceo consideren més pròxims als *Milagros*: el ms. Thott 128 de la Biblioteca Reial de Copenhaguen,³⁶ el còdex d'Alcobaça 149 de la Biblioteca Nacional de Portugal (Lisboa)³⁷ i el ms. 110 de la BNE (Madrid), considerat recentment com el més pròxim al text font del monjo castellà.³⁸

Com és sabut, el miracle de Teòfil s'insereix en la col·lecció universal de miracles denominada tradicionalment “dels quatre elements”, que correspon, en realitat, a una col·lecció més àmplia. Els tres manuscrits esmentats contenen tots els miracles inclosos per Berceo en els *Milagros* –tret del miracle de “La iglesia robada”, afegit després, segons els experts–, igual que altres col·leccions semblants que s'han conservat però que difereixen en el nombre dels miracles compilats, i tenen la particularitat que inclouen aquests mateixos miracles i en el mateix ordre que l'autor castellà. Textualment són bastant uniformes i, més enllà de les variants purament lingüístiques, presenten molt poques variants significatives. Tots tres transmeten també la versió BHL 8122 de la història de Teòfil, amb les característiques paraules finals sobre la sort del penitent citades adés.

Nombroses variants conjuntives permeten concloure que la història de Teòfil en versió catalana, a pesar de les coincidències amb la branca *VSQ* establida per Meersseman, representativa, com hem dit, de la versió BHL 8122 de la història, té com a model subjacent un manuscrit llatí pertanyent a la mateixa tradició de la qual deriven els *Milagros* de Berceo i allunyat del text editat per Meersseman. Així mateix, la comparació del text llatí de la *Publica Theophili penitentia* editat per Meersseman –recordem que no segueix un manuscrit base, sinó que reconstrueix l'obra a partir d'uns quants testimonis– amb el dels tres manuscrits vinculats als *Milagros* de Berceo permet deduir-ne que el primer és més pròxim a l'arquetip original (versió BHL 8121), mentre que els altres presenten errors que deuen haver-se originat al llarg del procés de transmissió, propis de la versió BHL 8122. Per exemple, no fa sentit que Teòfil, després d'haver-se penedit de fer un pacte amb el dimoni, diga que se sent “defraudat de la ajuda de Déu”.³⁹ Tot i que la lliçó del text català deu respondre a un model com el que reporta el ms. Thott 128 (*divino fraudatus sum aminiculo* T 278) –coincident amb el

35. Vegeu Bayo (2004), Canal (1998) i Southern (1958).

36. Identificat en un primer moment, quan encara no eren coneguts els altres dos, com el model més probable dels *Milagros* de Berceo per Dutton (1971: 13-14). Com hem dit, citem aquest manuscrit segons l'edició de Carrera-Carrera (2000).

37. Sobre aquest còdex, vegeu els treballs de Nascimento (1979, 1981 i 1982).

38. És l'opinió de Baños (2011), que edita en apèndix el ms. 110 de la BNE, anotat amb les variants dels altres dos. Citem aquest manuscrit segons la seua edició. Remetem a l'estudi introductori (p. 219-224) per a les qüestions relatives a la tradició llatina seguida per Berceo. Vegeu també Montoya (1988). Només el ms. Thott 128 consta en la llista de manuscrits de Gier (1977) citada abans; caldria afegir-hi, doncs, el ms. 110 BNE i el còdex d'Alcobaça 149 BNP, i encara algun altre, com el ms. Latin 3177 de la BnF (París).

39. Vegeu *infra*, nota 141 de la nostra edició.

còdex d'Alcobaça (*A*) i el de Madrid (*M*)–, té més sentit la que recull el text editat per Meersseman (*auxilio fraudatus sum a diabolo?* 21), ja que Teòfil, com és obvi, se sent enganyat o decebut de l'ajuda que ha rebut del diable, que aprofitant les circumstàncies ha utilitzat la temptació per a fer pecar un cristià exemplar.

La majoria de les variants conjuntives a partir de les quals podem enllaçar el text català amb la tradició llatina que donà origen als *Milagros* de Berceo no afecten el contingut del text, sinó que són reformulacions lèxiques o estilístiques, representatives dels canvis que la versió BHL 8122 incorporà respecte de la BHL 8121. En altres casos són variants que introdueixen un petit matís o que afecten només superficialment el contingut textual. Tot plegat, l'abundància de variants significatives, d'entitat major o menor, justifica que puguem afirmar amb bastant seguretat que tant el manuscrit llatí que Berceo emprà com a font de partida en els *Milagros* com el que serví de base a aquesta traducció catalana de la història de Teòfil provenen d'un arquetip comú. Aquest arquetip comú potser era un recull miscel·lani amb la història de Teòfil i la vida de santa Maria Egipcíaca en versió llatina de Pau Diaca de Nàpols, segurament amb una vida de santa Eufrosina i la vida de santa Paula en versió de sant Jeroni; o potser una col·lecció universal de miracles que contenia una versió del text de Pau Diaca corresponent a la branca de BHL 8122. En qualsevol cas, l'arquetip del qual deriva el text català devia contenir notables diferències respecte del text editat per Meersseman (versió BHL 8121), que designem amb la sigla *p* seguida del número de pàgina, com veiem en aquesta llista de variants:

trameseren letra] direxerunt epistolam *T*(272); direxerunt episcopum *p* (17)

misatge e letres] missis et litteris *T*(272); litteris *p* (18)

en renuncian] in renitendo *T*(274); in obstinatione *p* (18)

per paraules d'altri] aliorum relacionibus *T*(276); aliorum regionibus *p* (20)

Restituït axí Theòfil en l'ofici primer] Restitutus itaque Theophilus in ministerium pristinum *T*(276); Et iam ordinatus *p* (20)

vist e conegut é] Cognosco *T*(276); Confiteor *p* (20)

remembrà's la primera conve[r]sació d'aquel e en qual manera primerament faelment avia aministrat a la sua esglea, e com no avia estat cruel ne poch piadors en aministran] priorem eius conversacionem [perpendens] et, qualiter priusfideliter sue ministraverit Ecclesie nec unquam impius et infidelis in ministrando *T*(276-278); recordatus priorem eius conversationem, et in quibus sanctae dei ministraverat ecclesiae *p* (20)

per mon propi moviment cabuçat] proprio arbitrio demersus *T*(280); in baratro dimersus *p* (21)

Jo sé, enperestirs, que greument he peccat contra aquella] Scio enim quia graviter in eam deliqui *T*(280); Scio enim, quia transgressus sum eam *p* (22)

E com per lonch espay dins si matex digués aquestes coses e altres moltes, ab la sua ànima, nostre senyor Déus –beneÿt sia él!–, molt piadós, molt misericordiós, qui no menysprea la sua pròpia creatura, mas aquell que a ell se convertex molt volenterosament reeb, pus haya bona esperança de recobrar ço que perdut ha, recreà la sua ànima. E, axí inspirat, ab làgremes dix] Cumque diu intra se consermocinaretur cum anima sua hec et multa alia, pius et misericors Deus, qui propriam nom despicit creaturam, sed ad se suppliciter convertentem suscipit, sue recuperationis spe eius animam

recreavit. Qua inspiratus cum lacrimis ait *T*(280), Cumque diu intra se concionaretur cum anima sua haec, et multa alia semina salutis in eius corde consereret solus pius et misericors deus, qui propriam nom despicit creaturam sed suscipit, tali eum sensu circumsedens, ait vicedominus intra se *p* (22)

E faré sens tot miyà horació e dejunis en lo seu honrat temple entrò que per los sants prechs jo trob e merescha trobar la misericòrdia de nostre Senyor] faciamque sine intermissione orationes et ieiunia in eius venerabili templo, donec per eius sanctam intercessionem misericordiam Domini valeam invenire *T*(280); faciamque orationes et ieiunia in venerabili eius sine cessatione templo, donec per eam inveniam in die iudicii misericordiam *p* (22)

posar remey] impone remedium *T*(280); imponere sanamenta *p* (22)

ab tota devoció de humilitat] cum omni humilitatis devotione *T*(280); cum omni studio promptaque voluntate *p* (22)

demanes ço que no mereys] quod no mereris, postulans *T*(280); fastidiose postulans *p* (23)

aqueu un Fil teu] unico Filio tuo *T*(282); in eum, qui ex te natus est *p* (24)

a aquell e a tu me so gosat acostar] ideo ad eum et ad Te ... accedere presumo *T*(282); ideo accedere praesumo *p* (24)

en les santes e piadoses entràmenes tots los christians nodrex] sanctis et piis visceribus cunctos fovet christianos *T*(284); sanctis visceribus cunctos circumfovet christianos *p* (25)

que tu vuylle rebre] ut te digneretur suscipere *T*(284); et suspiciet te *p* (25)

per tal que salvàs los peccadors] ut salvaret peccatores *T*(284); ut salvum faceret genus humanum *p* (26)

Ladonchs, Teòfil, ab reverència e ab humilitat] Tunc Theophilus cum reverentia et omni humilitate *T*(284); Tunc beatus ille vir cum reverentia et competenti humilitate *p* (26)

en los novells dies li plagué que fos feyt hom, concebut de l'Esperit Sant] novissimis autem diebus hominem fieri dignatum, de Spiritu Sancto conceptum *T*(284); novissimis autem diebus descendentem de coelo, et incarnatum deum verum de spiritu sancto *p* (26)

Aquestes coses confés de cor e de bocha] Hec confiteor corde et ore *T*(286); Haec confiteor anima, corde et corpore *p* (26)

santa e sens tota tacha] sancta et immaculata *T*(286); immaculata *p* (27)

la terra fortment ab lo cap ferie] terramque crebrius capite percutiens *T*(286); et enixius faciem in terram percutiens *p* (27)

qui la tua pietat aya preguada] precatus est clemenciam tuam *T*(288); precatus est omnipotentiam adiutorii tui *p* (28)

tota la istòria de se infecltat e reneguament comtà] omnem impietatis sue hystoriam retexit *T*(288); omnia enarravit *p* (29)

e tuit ensemps donem glòria a la pietat de nostre senyor Jhesuchrist] glorificemus simul pietatem domini nostri Ihesu Christi *T* (290); glorificemus verum deum nostrum *p* (30)

la qual és entre Déus e hom molt vera font e esperança dels desesperats, refrigeri dels malsmenats] que est inter Deum et homines fons verissimus, spes desperatium, refrigerium afflictorum *T* (290); quae est inter deum et homines pons verissimus, quae est spes desperandorum, quae est refugium afflictorum *p* (30)

No deixa de ser curiosa la vinculació d'aquesta traducció catalana amb la font llatina dels *Milagros de Nuestra Señora* del monjo castellà criat al monestir de San Millán de la Cogolla ("en Sant Millán de Suso fue de niñez criado"), mestre de l'hagiografia castellana medieval. El vincle amb Berceo –potser una col·lecció universal de miracles que degué circular per la Península durant els segles XIII i XIV–, si més no, fa evident, una vegada més, que en l'edat mitjana no funcionava la separació de llengües i cultures amb què operem sovint a hores d'ara, sinó que totes les obres (en llatí o en llengües vernacles) feien vida en una mateixa xarxa d'interconnexions múltiples. La història de Teòfil el Penitent és un relat hagiogràfic que tingué una vastíssima popularitat en aquesta xarxa plurilingüe i multicultural que era l'Occident europeu. El producte literari desbordà, fins i tot, el marc dels textos escrits, en què circulà en nombroses versions, en llatí i en vernacle, en manuscrits a voltes acompanyats de belles miniatures amb les escenes més significatives,⁴⁰ en prosa i en vers i en gèneres molt diversos. La llegenda, de fet, va ser aprofitada també en altres arts: esculpida en pedra en esglésies i catedrals,⁴¹ reconstruïda en vitralls de vius colors, pintada en quadres o representada en obres de teatre. Autors com Eiximenis se'n van fer ressò perquè tenia tots els ingredients per a ser utilitzada amb pretensions didacticomorals, catequètiques, per a explicar que ningú, ni el cristià més modèlic, queda lliure dels atacs del diable, enemic antic, que utilitza la temptació per a posar a prova els fidels i desviar-los del camí correcte; o per a posar en valor la importància del penediment i la penitència, la misericòrdia divina o la capacitat de la Mare de Déu per a intercedir davant Jesucrist a favor dels pecadors. Després de molts segles de recorregut va atraure l'atenció d'autors cultes com Marlowe o Goethe (Fernández 2017), però també entrà com a motiu en la literatura popular i en el folklore.

Ara podem constatar que la versió llatina d'aquesta història que un diaca de Nàpols dit Pau posà en circulació –punt d'inici d'una llarga tradició per tot Europa–, juntament amb la història de santa Maria Egipcíaca, va ser traduïda en català en el s. XIV i ens ha arribat copiada en el ms. M-II-3 d'El Escorial. Recuperar aquesta història per als lectors moderns comporta afegir a la narrativa breu de la literatura catalana medieval un relat de gran atractiu que ens parla de les creences i de la configuració del món de segles arrere.

40. Vegeu, per exemple, el ms. Royal 2-B-VII (f. 205), in <https://scur.cat/997DPB>, el ms. Yates Thompson 13 (f. 160r), in <https://scur.cat/XoAN5L> tots dos de la de la British Library, o el ms. 9/1695 (f. 36r) del Musée Condé de Chantilly, in <https://scur.cat/Xoo3Cg>.

41. Una de les representacions més famoses es troba en un dels timpans de la catedral de Notre-Dame de París, reproduïda in <https://scur.cat/MN29CX>.

4 Edició crítica del text català

Oferim tot seguit l'edició crítica de la traducció catalana de la història de Teòfil el Penitent, segons el ms. M-II-3 d'El Escorial, únic testimoni manuscrit en què s'ha conservat –segons la informació que tenim–, que designem amb la sigla *E*. Acarem el text català amb el text llatí de la *Publica Theophili penitentia* contingut en el còdex que, tal com hem justificat, considerem més pròxim al model subjacent de la traducció catalana: el ms. Thott 128 de la Biblioteca Reial de Copenhaguen (*T*), segons l'edició de Carrera-Carrera (2000) –amb el benentès que, si no indiquem el contrari, el text de *T* coincideix amb el dels manuscrits *M* (ms. 110 BNE) i *A* (còdex d'Alcobaça 149 de la Biblioteca Nacional de Portugal)–,⁴² i també amb l'edició de Meersseman (1963), que designem amb la sigla *p* i que només citem si presenta una variant significativament distinta de *T*.

Quant als criteris que hem seguit per a l'edició, regularitzem l'ús de les grafies *i/j*, *u/v* i *c/ç*. Usem el punt volat per a indicar les elisions d'una vocal que no tenen representació gràfica actualment. Transcrivim en lletres les xifres romanes I-III i com a *f* la doble *ff* (*inffern* > *infern*, *Teoffil* > *Teòfil*). Transcrivim com a *l* la grafia *ll* no etimològica a final de paraula (*cell* > *cel*, *humanall* > *humana*). Transcrivim com a *s* la grafia *ss* inicial i postconsonàntica, com també la que correspon al pronom feble *se* en posició enclítica (*ssalvats* > *salvats*, *semblanssa* > *semblansa*, *anà-sse'n* > *anà-se'n*), i com a *r* la *rr* postconsonàntica (*engenrrat* > *engenrat*). Resolem per *ar* els casos de l'abreviatura *er/re* que corresponen a una *e* no etimològica (*paraula*, *parlar*), produïts per la neutralització *a/e* habitual en els textos d'aquesta època. No marquem el desenvolupament de les abreviatures amb un tipus especial de lletra. Fem servir els criteris actuals d'accentuació, puntuació, ús de majúscules i minúscules, separació de paraules, apostrofació i guionet. Marquem entre claudàtors les restitucions de lletres o paraules alienes al manuscrit i, entre angles, els mots o les lletres interlineades.

42. Com hem explicat *supra*, tots tres (*TMA*) són els manuscrits que els especialistes en l'obra de Berceo consideren més pròxims al model llatí emprat com a font en els *Milagros de Nuestra Señora*.

[28r] L'ESTÒRIE DE TEÒFIL⁴³

[28v] Fo⁴⁴ un hom en una ciutat dels cicilians, en la segona regió,⁴⁵ enans que·l⁴⁶ destrohiment fos feyt en la cosa pública de Roma per la malvada gent dels persers,⁴⁷ lo qual hom avia nom Teòfil e tenie un hofici en la santa esglea, ço és a saber, que tenie loch de bisbe en totes coses,⁴⁸ lo qual Teòfil ere molt acabat per bones custumes e per bona conversació. E molt diligentment e atempradament⁴⁹ les coses que pertany[i]en a la esglea e los drets de la esglea⁵⁰ de Jhesuchrist molt saviament governave,⁵¹ en tal manera que lo bisbe d'aquella esglea ab alegre atemprament⁵² se repossave en aquell Teòfil⁵³ per rahon de la bona disposició e del bon governament que havia en la esglea e en tot lo poble.⁵⁴ Hon, del mayor entrò el menor, totes gràcies fehien a aquell e amaven a aquell, car a tots los òrfers e a les vídues e aquels qui havien freytura molt piadosament les coses profitoses aministrave.

Esdevench-se, per ordonació de Déu, que lo bisbe d'aquella ciutat morí e, tantost, tota la clerecia e tot lo poble, qui ab gran amor aquell Theòfil amaven,⁵⁵ e conexien aquell e sa bonea e sa bona cura,⁵⁶ ab comun consell de tuyt elegiren-lo en bisbe. E acabada lur elecció, tantost a l'archabisbe

43. *L'estòrie de Teòfil* [Publica *Theophili penitencia et satisfactio qui Christum abnegavit et veniam beate Marie interventu promeruit* T (272), *Publica Theophili poenitentia [et] satisfactio, qui Christum negavit et veniam beatae Mariae interventu adipisci meruit* p (17).

44. S'ha deixat en blanc l'espai per a la caplletra *f*, tot i que hi ha sigut anotada en espera.

45. *en una ciutat ... regió*] *in una civitate Cilitorum secunda regione* T (272), *in una civitatum Adana nomine, Ciliciorum secunda regione* p (17). L'antiga regió de Cilícia, a l'Àsia menor, quedava dividida pel riu Lamus en dues subregions: la Cicilia Traquea, en la part occidental, i la Cicilia Campestris o Cilicia Pedias, en la zona oriental, on se situava la ciutat d'Adana en què Pau Diaca localitza el relat. Després del regnat de Constantí el Gran va ser dividida en dues províncies: Cilícia Prima i Cilícia Secunda. El traductor català, a més d'ometre la referència a Adana, segurament perquè seguia un manuscrit llatí que també ho feia –de fet, només consta en el ms. *U* emprat per Meersseman en la seua edició, tot i que Chiesa (1994: 267, n. 45) hi apunta altres manuscrits en què també s'ha conservat–, confon Cilícia amb Sicília, error habitual en altres autors catalans que transmeteren la història de Teòfil, com Eiximenis, l'autor de la versió catalana de la *Legenda aurea* o el traductor català de l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja.

46. *enans que·l*] *enans quel* E, *priusquam* T (272). Esmenem la lliçó seguint T.

47. *destrohiment ... persers*] *Factum est autem, priusquam incursio fieret in Romana re publica exsacrante Persarum gentis* T (272); *Factum est in tempore illo, priusquam incursio fieret in romanam rem publicam, execrandorum Persarum* p (17). Sola (1907: 836), sobre la base de la redacció dels textos grecs, proposa situar aquesta referència temporal amb la qual comença el relat entre el 538 i el 610 dC i, en qualsevol cas, abans del 611, any en què es va produir la incursió persa més important contra l'Imperi romà d'Orient. Segons Carrera-Carrera (2000: 411), degué ser abans de la mort de l'emperador Justinià, l'any 565, moment en què els perses començaren a atacar les zones frontereres de l'Imperi bizantí, com Cilícia. Voragine, per exemple, en l'esment de la història que fa en la *Legenda aurea* (Maggioni ed. 1998: 1016), la situa en l'any 537, mentre que els bol·landistes, en les *Actae sanctorum*, la situaven en el 538.

48. *e tenie ... coses*] *vicedominum sancte Dei Ecclesie* T (272). Per a les funcions del *vicedominum*, una mena de vicari o administrador de l'església, vegeu Azuela-Sule (2019: 8-9).

49. *molt diligentment e atempradament*] *quiete ac omnimoda moderacione* T (272).

50. *esglea*] *La l* corregida damunt de *e*.

51. *les coses ... governave*] *pertinencia Ecclesie et Christi racionabile ovile obtime regebat* T (272).

52. *ab alegre atemprament*] *alacri sobrietate* T (272); *hilari sobrietate* p (17).

53. *en aquell Teòfil*] *in eo* T (272).

54. *per rahon ... poble*] *ab omni dispositione Ecclesie et universe plebis* T (272).

55. *ab gran amor ... amaven*] *effectualiter diligentes eundem vicedominum* T (272); *affectualiter diligentes eundem vicedominum* p (17). En aquest cas, la variant *affectualiter*, present també en el ms. 110 BNE (Baños ed. 2011: 456), explica millor la traducció *ab gran amor*.

56. *conexien ... cura*] *industriam illius cognoscentes* T (272).

metropolità⁵⁷ trameseren letra, en la qual li fahien saber la elecció.⁵⁸ E com l'archabisbe⁵⁹ hac reebuda la letra e trobàs les vertuts e les bones custumes del baró,⁶⁰ atorgà lo desig e la elecció d'aquells. E lo damunt [29r] dit Theòfil, per tal que·l confirmàs en bisbe, menà que fos amenat a él.⁶¹

E com Theòfil agués rebut misatge e letres⁶² de l'archabisbe, primerament alongà que no hi volch⁶³ anar, pregan a tots que no·l forçassen de ésser bisbe. Bastave-li a él –ço dehie– que s'estiés axí com s'ere en son ofici; e protestave que no ere digne de ofici de tan gran honor. E lo poble forçan aquell, per força fo amenat denant l'archabisbe. E com fos reebut ab gran goyg⁶⁴ per aquell,⁶⁵ gità's al⁶⁶ pahiment de terra de lonch e, tochant⁶⁷ los peus d'aquell archabisbe, preguave'l, car en si no avia tal bé per què él degués ésser ordonat en bisbe,⁶⁸ per tal com él, sabén la pròpia consciència de sos peccats, conexie que no ere digne de tan gran grau.⁶⁹ E com per gran espay en lo pahiment jagués als peus de l'archabisbe, foren-li atorgats tres dies d'espay per aver plus planer acort.

Aprés los tres dies, emperestirs,⁷⁰ apellà'l⁷¹ l'archabisbe e amonetà'l que a la volentat del poble donàs son consentiment, car digne cosa era. Aquel, emperestirs, reclamave dién que no ere digne del grau de tan gran cadira. Veén axí l'archabisbe tan gran fermatat d'aquell en renuncian,⁷² que en negun cas atorgar no u volie, jaquí a aquell e, en loch⁷³ de aquell, altre ordonà en bisbe.

E axí, ordonat aquell altre bisbe, com se'n fossen tornats a lur pròpia ciutat, alsquns dels clergues procuraren tant ab lo bisbe, que Theòfil fo gitat de l'ofici,⁷⁴ la qual cosa feyta, covench-se a fer que Theòfil, que avia perdut l'ofici, agués a tornar a son alberch propri e pensàs de-quell. [29v]

Donchs, lo malvat enemich e de l'humanal linatge enveejós, veén aquel Teòfil que axí en son alberch s'estave freyturan e no tenia altra cura, ab mals pensaments ferí e tochè⁷⁵ lo cor d'aquell e mes-li al cor la amor e lo desig de l'ofici que perdut avia;⁷⁶ e ach gran enveya de cobrar aquell. E axí convertí aquell Theòfil a aquests consells mals,⁷⁷ per tal que desiyés més la glòria de-quest segle que la glòria de Déu, e que la vana e la passador dignitat desiyàs més haver que la dignitat celestial. En

57. *a l'archabisbe metropolità*] *ad metropolitanum* T (272).

58. *trameseren letra ... elecció*] *direxerunt epistolam* T (272); *direxerunt episcopum* p (17).

59. *l'archabisbe*] *la archabisbe* E.

60. *les vertuts e les bones custumes*] *virtutibus* T (272).

61. *a él*] *elE*, *ad se* T (272). Restituim la preposició seguint T.

62. *misatge e letres*] *missis et litteris* T (272); *litteris* p (18).

63. *volch*] *vo<L>ch* E.

64. *goyg*] *goyz* E.

65. *aquell*] *aquella* E, *quo* T (272).

66. *a*] *elE*.

67. *tochant*] *tochats* E (manca titla), *comprehensis* T (272). Esmenem la llició seguint T.

68. *preguave'l ... bisbe*] *precabatur nichil tale in se acitari* T (272).

69. *sabén ... grau*] *quippe cum peccatorum suorum conscius, indignum se tanto gradu esse cognosceret* T (272); *inmeritum se omnino episcopatus gradu proclamans, et sua bene nosse peccata* p (18).

70. *emperestirs*] *autem* T (272). Aquest adverbi, format per aglutinació de *en + per + esters*, equival al significat 'altrament' o, més aviat 'emperò, però', segons el context. No és gaire habitual en altres textos catalans, però és emprat en la vida de santa Maria Egipcíaca i en el *Viatge del cavaller Owein al Purgatori de sant Patrici*, dues obres compilades en el mateix manuscrit que aquesta història de Teòfil.

71. *apellà'l*] *apella* E (amb titla supèrflua), *vocatum eum ad se* T (272). Restituim el pronom seguint T.

72. *en renuncian*] *in renitendo* T (274); *in obstinatione* p (18).

73. *e en loch*] *en loch* E, *atque ... in loco* T (274). Restituim la conjunció seguint T.

74. Om. *alium ecclesie ordinaret* T (274).

75. *ferí e tochè*] *pulsare cepit* T (272).

76. *la amor ... avia*] *vicedominatus zelum* T (274).

77. *a aquests consells mals*] *ad huiusmodi consilia* T (274); *ad abominanda haec et iniqua consilia* p (18). La primera *a* corregida damunt d'una *e*.

tant lo temptà e-l convertí,⁷⁸ que encara li feu demenar e cercar conseyls e ajudes d'encantadors e de-quels que sabien males arts.⁷⁹

Ere, enestirs,⁸⁰ en aquella ciutat, un juheu molt malvat e molt maleït,⁸¹ sabedor de la art del diable, lo qual juheu hia⁸² molts en la carrera de la fe salvats⁸³ e en lo pou de perdició avie cabuçats e meses.⁸⁴ Theòfil, encès he escalfat⁸⁵ de vanaglòria, com de molt gran desig de ço que perdut avia se cremàs,⁸⁶ tot de nuyt anà-se'n al dit juheu e, tocan a la porta del dit juheu, preguave que pugués⁸⁷ parlar ab ell.⁸⁸ Veén lo juheu, enemich⁸⁹ de Déu, axí aquel Teòfil mudat de pensa,⁹⁰ apelà'l e mes-lo-se'n dins son alberch, e dix-li:

–Per qual rahó es a mi vengut?

E aquel Theòfil abaxà's als seus⁹¹ peus e dix-li:

–Deman-te: ajuda'm!⁹² Car lo meu bisbe a gran escarn m'ha aportat e aquestes coses ha feytes contra mi.

E respòs-li aquel maleït juheu:

–Demà en la nuyt, en aquesta hora, torna ací e manar-t'és⁹³ al padró e senyor meu.⁹⁴ E ajudar-t'è en totes coses que tu volràs.

Aquell Theòfil, açò hoyn, ach⁹⁵ gran goyg e axí o feu⁹⁶ que en la següent nuyt [3or] vench al juheu. E lo maleït, emperestirs, juheu menà aquell Theòfil entorn la ciutat e dix a aquel⁹⁷ que:

–Per neguna cosa que veges, ne per negun so ne per negun brugit⁹⁸ que oyes, no ages pahor! Senyal de creu en negun cas no faces ne a tu no posaràs!⁹⁹

78. *En tant ... convertí] in tantum* T (274).

79. *li feu ... arts] maleficorum postulare auxilia* T (274). Eiximenis ho deixava ben clar en el *Llibre dels àngels*: “deus avorrir nigromància e tota art qui s'exsegueix ab punts e ab figures, feites no per les arts comunes trobades, qui són de nombre de les set arts liberals, mas aquelles qui s'exsegueixen per qualque espècie de nigromància, car cascuna aital figura és prohibida per la santa Esgleia, pus que l'art qui l'ensenya de fer és vedada, pus que a mal a fer és deputada” (Martí ed. 2003: 127).

80. Variant d'*emperestirs*. Vegeu *supra* nota 70.

81. *molt malvat e molt maleït] nefandissimus* T (274).

82. *hia] iam* T (274). Llegiu *ja*.

83. *en la carrera de la fe salvats] in infidelitatis argumentum* T (274); *in infidelitatis augmentum* M (457); *salvats] salvada* E. Esmenem la llició seguint T.

84. *avie cabuçats e meses] immerserat* T (274); *immerserat baratro* p (18).

85. *encès he escalfat] succensus* T (274); *accensus* p (18); *encès] ences* E.

86. *se cremàs] ureretur* T (274). La *r* introduïda interlineada i l'última vocal ratllada; sembla que el copista ha escrit la paraula (amb titla supèrflua) corregida damunt d'una altra.

87. *pugués] puges* E.

88. *tocan ... ell] pulsans aditum precabatur* T (274); *pulsansque ianuam aditum precabatur* p (18).

89. *enemich]* La segona *e* corregida damunt d'una *a* i la *i* interlineada.

90. *mudat de pensa] mente contritum* T (274); *contritum* p (19).

91. *als seus] alseus* E.

92. *Deman-te: ajuda'm!] Queso te, adiuva me* T (274).

93. *manar-t'è] ducam te* T (274). Llegiu *menar-t'he*.

94. *al padró e senyor meu] ad patronum meum* T (274).

95. *ach] acch* E.

96. *ach gran ... feu] gratulatus ita fecit* T (274). M recull la variant *gratulatus recessit*, que –segons Baños (2011: 224)– explicaria el vers 731c dels *Milagros* de Berceo (“tornó a su posada durament engañado”), mentre que el text català sembla seguir una variant més pròxima a T.

97. *a aque] aque/E*.

98. *ne per negun so ne per negun brugit] quemcumque sonum* T (274).

99. *no faces ne a tu no posaràs] imponas* T (274).

E aquel Theòfil promès-lo-li¹⁰⁰ e veus tantost mostrà-li moltes gens vestides de vestiments blanchs, ab gran multitud de canalobres, e cridaven e cantaven.¹⁰¹ E enmig d'aquels avia un príncep qui sehie. Ere, emperò, lo príncep aquell diable e aquels altres eren dexebles.¹⁰² E aquell malvat juheu tenie per la mà aquell Teòfil e menà'l a aquell desestruch conseyll.¹⁰³ E dix lo diable a aquell juheu:

–Digues-me, per què has amenat aquest hom aci?

Respòs lo juheu e dix:

–Diu que lo seu bisbe li à feyt gran escarn e demana vostra ajuda. E per ço, senyor meu, lo t'è amenat.

E dix lo diable:

–E quenya¹⁰⁴ ajuda donaré jo a l'hom que servesche lo seu¹⁰⁵ Déus? Emperò, si mon sirvent vol ésser e entre los nostres cavallers vol ésser comptat, jo ajudaré aquell, axí que més porà fer e mayor poder aurà que debans,¹⁰⁶ e que a tots porà menar e senyoreyar,¹⁰⁷ hoc encara al bisbe.

E giré's lo juheu e dix al mesquí Theòfil:

–As hoÿt què t'à dit?

Respòs:

–Hoc, hoÿt é. Totes coses que dirà a mi feré, axí, emperò, que m'ayut.

E començà a besar los peus d'aquell príncep¹⁰⁸ e pregar. Ladonchs, lo diable dix al juheu:

–Renech, donchs, lo fill de Maria e aquella¹⁰⁹ Maria, car enamichs són meus e en gran hoy m'an acuyllit.¹¹⁰ E ferm ab escriptura que ell renegue lo fiyll e la mare. E, puys, totes coses que demenerà de mi acabarà.

Ladonchs, entrà Satanàs en Theòfil. E respòs:

–Jo renech Jhesuchrist e la sua mare.

E de-questes¹¹¹ coses feu carta e posà-hi cera e ab son anell propi segelà-la. E partiren-se de-quí ab molt gran goyg [3ov] de perdició. En cendemà, enperestirs –axí crech-me jo–,¹¹² per ordinació de Déu somogut lo bisbe, gità¹¹³ de l'ofici aquell que hi avia posat e tornà-hi Theòfil, que sens tota bona rahó n'avía gitat. E donà-li devant tot lo poble¹¹⁴ autoritat de dispensació de la santa esglea e de tota possessió a aquella pertanyent e de tot lo poble; e en doble més que no ere stat enans fo posat en mayor honor. E, en tant, que lo bisbe cridà e confessà¹¹⁵ que avia feyta gran errada que Theòfil,

100. *promès-lo-li*] *spondente* T (274); *respondente* M (458).

101. *e cridaven e cantaven*] *clamantes* T (274).

102. *dexebles*] *ministri eius* T (274).

103. *conseyll*] *concilium* T (276).

104. *E quenya*] *en quenya* E. Forma antiga de l'interrogatiu *quina*.

105. *seu*] Interlineat.

106. *més ... debans*] *plus facere possit quam prius* T (276).

107. *menar e senyoreyar*] *imperare* T (276).

108. *d'aquell príncep*] *daquell princep daquell* E.

109. *aquella*] *aqla* E (manca titla).

110. *car enamichs ... acuylli*] *quia odiosi sunt mihi* T (276). El *Malleus maleficarum* descrivia aquest mateix cerimonial en el capítol dedicat a explicar la manera com les bruixes retien homenatge al dimoni (MacKay 2006: 1, 394-403).

111. *de-questes*] *dequestes* E (manca titla).

112. *axí crech-me jo*] *axi amest me jo* E, *reor* T (276). Esmenem la lliçó seguint T.

113. *gità*] *gita* E.

114. *tot lo poble*] *clero et populo* T (276); *omni clero et populo* p (19).

115. *cridà e confessà*] *clamaret* T (276).

tant covinent persona, per paraules d'altri¹¹⁶ avia gitat d'aquella dignitat e havia-n'í posat e ordonat¹¹⁷ altre no profitós e no covinent.¹¹⁸

Restituït axí Theòfil en l'ofici primer,¹¹⁹ començà a ordonar e procurar sobre tots. E tots obeÿen a aquell ab pahor e ab temor.¹²⁰ Lo malaït, enperestirs, juheu sovén hanava amagadament a Theòfil e dehie-li:

–Has vist tan gran benefici e tan gran e tan ivaços remei¹²¹ [que] per mi e per mon¹²² patró has reebilit en aqueles coses de què tu has pregat?

E aquell dehie:

–Hoc, vist e conegut é.¹²³ Gràcies faç a la vostra ajuda!

Com, enperestirs, per poch temps en aytal vanaglòria e en eital ciga¹²⁴ de son renegement estiés, lo Creedor¹²⁵ de totes coses e reemedor nostre, nostre senyor Déus –beneÿt sia ell!–,¹²⁶ qui no vol la mort del peccador, ans vol més que-s convertescha e que viu,¹²⁷ remembrà's [de] la primera conve[r]sació d'aquel e en qual manera primerament faelment avia aministrat a la sua esglea, e com no avia estat cruel ne poch piadors en aministran¹²⁸ a les vídues e als¹²⁹ òrfens e als freyturans, e no menyspreà la creatura sua, mas [31r] donà a aquell confessió de penitència.¹³⁰ Car Theòfil, tornan a ci,¹³¹ començà ha humiliar sos propis sens e a turmentar en aquelles¹³² coses que avia feytes, e entès fortment e poderosament en dejunis e en oracions, e en vigílies e en moltes altres bones obres fahén. E esguardén e veén si enguanat de salut,¹³³ pensà que ha él no romanien àls sinó lo foch d'imfern e los turments que no falen,¹³⁴ e com la ànima passarie del cors e la flama d'imfern que nuyll temps

116. *per paraules d'altri* *aliorum relacionibus* T (276); *aliorum regionibus* p (20).

117. *havia-n'í posat e ordonat* *promovisset* T (276).

118. *no profitós e no covinent* *inutilem et minus idoneum* T (276).

119. *Restituït ... primer* *Restitutus itaque Theophilus in ministerium pristinum* T (276); *Et iam ordinatus* p (20).

120. Om. *et ministrantibus per parvum tempus* T (276).

121. *tan gran e tan ivaços remei* *celere remedium* T (276).

122. *mon* *nom* E, *meo* T (276). Esmenem la llició seguint T.

123. *Hoc ... e* *Cognosco* T (276); *Confiteor* p (20).

124. *ciga* *fovea* T (276). Llegiu *sija*, 'cavitat, clot profund'.

125. *Creedor* *creator* T (276). Llegiu *Creador*.

126. *beneÿt sia ell!* Afegiment del traductor.

127. *ans ... viu* *sed ut convertatur et vivat* T (276); *sed conversionem ut vivant* p (20); *viu* *viu* e E. Cfr. Ez, 33, 11: *nolo mortem impiu, sed ut convertatur impius a via sua, et vivat*. La sentència és repetida més avall i també en la vida de santa Maria Egipcíaca continguda en el mateix ms. E (f. 62r). Sembla ser la base de la intencionalitat de l'obra: posar en valor la penitència, el penediment i l'extraordinària misericòrdia de Déu.

128. *Remembrà's ... aministran* *priorem eius conversacionem [perpendens] et, qualiter prius fideliter sue ministraverit Ecclesie nec unquam impius et infidelis in ministrando* T (276-278); *recordatus priorem eius conversationem, et in quibus sanctae dei ministraverat ecclesiae* p (20).

129. *als* *ales* E.

130. *confessió de penitència* *conversionem penitentiae* T (276).

131. *tornan a ci* *in se reversus* T (276). Om. *sobrietate recepta* T (276); *de tanta elatione atque abnegatione, sobrietate recepta* p (20).

132. *aquelles* *agllles* E (manca titla).

133. *E esguardén ... salu* *Et se fraudatum salute conspiciens* T (278).

134. *lo foch ... falen* *incendia eterni cruciatus* T (278).

no pot ésser mirvada¹³⁵ ne ofegada.¹³⁶ E asicnan e proposan¹³⁷ totes coses que a él podien esdevenir, espaordit¹³⁸ per gran temor, ab plor e ab amargoses làgrimes dix:

–O, molt mesquí hom! Què has feyt ne què has obrat? Hon iré, carregat e ajustat a tan leygs peccats,¹³⁹ que puxa salva fer la mia ànima? On fugiré,¹⁴⁰ deastruch e peccador, qui he reneguat Jhesuchrist, senyor meu, e la sua santa mare, e so'm feyt servent del diable ab carta [de] desastruga¹⁴¹ securitat? E què't cuges,¹⁴² e qual hom porà trer aquela carta de la man del destruidor? E queyn obs avia jo a conèxer aquell malaït e descombregat juheu?¹⁴³ –e ja ere estat no avia guayre aquell juheu legítimament condempnat per lo jutge.¹⁴⁴ Què m'è a mi profitat¹⁴⁵ profit de-quest setgle mesquí ne la vanaglòria d'aquell? O, desestruch, gran dol és a mi, mesquí peccador e luxuriós! En qual manera so enganat! O, desestruch mesquí! Bé e gint m'anave e estava menys de dispensació e menys de ofici;¹⁴⁶ per què¹⁴⁷ he desigat per vanaglòria e per vana aesmança¹⁴⁸ liurar la mia ànima mes-[31v]quina en infern?¹⁴⁹ Qual ajuda demanaré? Jo so defraudat de la ajuda de Déu!¹⁵⁰ Jo culpable so d'aquesta cosa! Jo metex me mir mal de la perdició de la mia ànima! Jo, traïdor de la mia salut so!¹⁵¹ O, mesquí, què faré? A qui iré? Què respondré en lo die del juhí, com totes coses¹⁵² manifestes se mostraran? Què diré jo en aquella hora, com los justs se coronaran¹⁵³ e jo, mesquí, seré condempnat? O ab qual fiança estaré denant a aquella real cadira terrible?¹⁵⁴ Qui demanaré? Qui preguaré en aquella necessitat, com cascu reebrà¹⁵⁵ segons sos propis mèrits e no segons los altres? Qui m'aurà mercè? Qui m'ajudarà? Qui-m defendrà? Qui-m reonerà?¹⁵⁶ Verament, negú no me ajudarà, car tots redran rahó per si. O, mesquina ànima mia! Com es cativa e com t'es escaynada e suylada?¹⁵⁷ Ab qual derroquament t'es embalçada? Ab qual naufragi t'es cabuçada e entrada pregon?¹⁵⁸ E en queyn suyll

135. *mirvada*] *Llegiu minvada*.

136. *la flama ... ofegada*] *inextinguibilem flammam* T (278); *inextinguibilem flammam ... stridorem dentium et vermen non morientem* p (20).

137. *asicnan e proposan*] *proponens* T (278); *asicnan*] *asicman* E.

138. *espaordit*] *epaordit* E, *perterritus* T (278).

139. *Hon ... peccats*] *Quo iam pergam cumulat luxuriis* T (278).

140. *On fugiré*] *Quo fugiam* T (278); *Ubi vadam* p (20).

141. *de desastruga*] *desasteruga* E, *nefande* T (278).

142. *cuges*] *puas* T (278).

143. *malaït e descombregat juheu*] *hebreum nefandum* T (278); *juheu*] *jheu* E

144. *per lo jutge*] *a iudice* T (278); *a lege et iudice* p (20). Om. *Quid enim sic honorantur, qui deum et dominum derelinquentes occurrunt diabolo?* p (20).

145. *profitat*] *aprofitat* E (la a ratllada a final de línia).

146. *Bé ... ofici*] *Bene eran sine dispensacione* T (278); *Bene eran, quando a dispensacione successus sum* p (21).

147. *per què*] *he que* E, *quid* T (278). Esmenem la lliçó seguint T.

148. *aesmança*] *oppinionem* T (278).

149. *en infern*] *in perdicione gehenne* T (278); *in gehennam* P (21). M conté la mateixa variant que P.

150. *Jo so ... Déu*] *qui divino fraudatus sum aminiculo?* T (278); *qui auxilio fraudatus sum a diabolo?* p (21). E reprodueix l'error transmès en T, però la variant que fa sentit és la de p; Teòfil se sent decebut de l'ajuda rebuda del diable.

151. Om. *Ve mihi, qualiter raptus sum, ignoro* T (278).

152. *coses*] *coses e* E.

153. *coronaran*] *coronaren* E.

154. *aquella real cadira terrible*] *regali illi tribunali et terribili* T (278).

155. *reebrà*] *reeb<r>a* E.

156. *Qui-m reonerà?*] *Quis patrocinabitur?* T (278).

157. *com t'es escaynada e suylada*] *quomodo demolita es, quomodo alienata es et labefacta* T (278).

158. *Ab qual naufragi ... pregon*] *quali dimersa es naufragio* T (278).

t'es embolcada? A qual, donchs, port fugiràs? E a qual remey correràs? O, gran dol és a mi, mesquí, qui so enguanat e per mon propi moviment cabuçat¹⁵⁹ e levar no-m puyx!¹⁶⁰

E com per lonch espay dins si matex digués aquestes coses e altres moltes, ab la sua ànima, nostre senyor Déus –beneÿt sia él!–,¹⁶¹ molt piadós, molt misericordiós, qui no menysprea la sua pròpia creatura,¹⁶² mas aquell que a ell se convertex molt volenterosament¹⁶³ reeb, pus haya bona esperança de recobrar ço que perdut ha, recreà la sua ànima. E, axí inspirat, ab làgremes dix:¹⁶⁴

–Jassie que jo sàpia, Jhesuchrist, Fill de Déu, nat de santa e sens tota taca¹⁶⁵ per [32r] tots temps verge santa Marie, senyor nostre, la qual per inspiració e per consell del maligne juheu, jo, dessestruch, desastrugament¹⁶⁶ haya reneguada, enperestirs, iré a aquella¹⁶⁷ matexa mare de Nostre Senyor, gloriosa e resplendent, e aquella sola pregaré de tot mon cor e de tota ma ànima. E faré sens tot miyà horació e dejunis en lo seu honrat temple entrò que per los sants prechs jo trob e merescha trobar la misericòrdia de Nostre Senyor.¹⁶⁸

E altra vegada él dehie:

–Cor, ab quals labis ne ab qual lengua¹⁶⁹ la benignitat d'aquella preguar gosaré, no u¹⁷⁰ sé. Jo sé, enperestirs, que greument he peccat contra aquella.¹⁷¹ Donchs, queny¹⁷² començament de ma confessió faré o ab quenya consciència¹⁷³ confessar¹⁷⁴ la malvada lengua e los leygs labis asayaré de moure? O sobre quals peccats primerament perdó demanaré? Mesquí, jo! E si jo, fol, açò començar gosaré, foch del cel avallarà e cremar-m'è, car ja no porà soferre¹⁷⁵ lo món los mals que jo, mesquí, he feyts. O, mesquina ànima, gran dol és a tu!¹⁷⁶ Leva't de tenebres, les quals t'an presa! E pregaré la mare de nostre senyor Jhesuchrist, car verament poderosa és de posar remey¹⁷⁷ a aquest peccat.

159. *propi moviment cabuçat*] *proprio arbitrio demersus* T (280); *in baratro dimersus* p (21).

160. *puyx*] *La x* corregida damunt de *y*.

161. *beneÿt sia él!*] Afegiment del traductor.

162. *qui no menysprea la sua pròpia creatura*] *qui no menysprea la sua anima ne la sua propria creatura* E, *qui propriam non despicit creaturam* T (280). Esmenem el que deu ser un error de còpia corregit sense ratllar el manuscrit.

163. *molt volenterosament*] *suppliciter* T (280).

164. *E com per ... dix*] *Cumque diu intra se consermocinaretur cum anima sua hec et multa alia, pius et misericors Deus, qui propriam nom despicit creaturam, sed ad se suppliciter convertentem suscipit, sue recuperationis spe eius animam recreavit. Qua inspiratus cum lacrimis ait* T (280); *Cumque diu intra se concionaretur cum anima sua haec, et multa alia semina salutis in eius corde consereret solus pius et misericors deus, qui propriam nom despicit creaturam sed suscipit, tali eum sensu circumsedens, ait vicedominus intra se* p (22).

165. *taca*] *taça* E (traç de la ç cancel·lat).

166. *desastrugament*] *desastruchgament* E.

167. *a aquella*] *aquella* E.

168. *la qual ... Senyor*] *quam, instigante et suadente maligno hebreo, infelix infeliciter negavi, tamen ibo ad eandem Matrem Domini gloriosam et lucidam et ipsam solam interpellabo ex toto corde et anima mea faciamque sine intermissione orationes et ieiunia in eius venerabili templo, donec per eius sanctam intercessionem misericordiam Domini valeam invenire* T (280); *et ipsam, per illum, quem male cognovi, hebraeum, negaverim, tamen ibo ad eandem matrem domini sanctam, gloriosam et lucidam, et ipsam solam interpellabo ex toto corde et anima mea, faciamque orationes & ieiunia in venerabili eius templo sine cessatione, donec per eam inueniam in die iudicij misericordiam* p (22).

169. *ab quals labis ne ab qual lengua*] *qualibus labiis* T (280).

170. *no u*] *nom* E, *ignoro* T (280). Esmenem la lliçó seguint T.

171. *greument ... aquella*] *graviter in eam deliqui* T (280); *transgressus sum eam* p (22); *aquella*] *aaquella* E.

172. *queny*] Amb titla supèrflua.

173. *ab quenya consciència*] *quali consciencia* T (280); *Quali corde, qualive conscientia* p (22).

174. *confessar*] *confersar* E.

175. *soferre*] *sofere* E.

176. *mesquina ... tu*] *misera anima mea* T (280); *misera anima* p (22).

177. *posar remey*] *imponere remedium* T (280); *inponere sanamenta* p (22).

E aquestes coses axí pensén¹⁷⁸ ab si, jaquí les trebayloses aïrades coses d'aquest segle e ab tota devoció de humilitat¹⁷⁹ gità's de lonch en terra denant lo sant e honrat temple de la gloriosa e sens tota tacha per tots temps verga madona santa Marie. E sens tota cessació oferrà-li [32v] ses demandes,¹⁸⁰ no cessén de vigílies e de dejunis, pregan¹⁸¹ que de tan gran colpa fos reebut e reemut e que de tan malvat enguanador e maligne drach e de-quel renagament que avia feyt fos deliurat. E estech XL dies, ab les nuyts, ab dejunis e oracions, pregan la defenedor nostra, mare del Salvador.

E après l'acabament dels XL dies, en la miya nuyt, aparech manifestament la ajuda universal e appareylada defenedor ajuda dels vetlans e dels cristians, carrera d'aquels qui erren e corren a aquela beneuyrada e¹⁸² reencó dels catius, de tenebres molt vera lum, confugiment dels leumenats¹⁸³ e consolació dels trebayllats, la dona nostra e vera mare de Jhesuchrist, santa Marie,¹⁸⁴ e dix-li:

–Com estàs axí folament, o, hom, e demanes ço que no mereys,¹⁸⁵ que ta ajud, que has reneguat lo Fill meu, Salvador del món, e mi mateixa? E com porie preguar per los mals que has feyts? Ne ab quals uylls¹⁸⁶ guardaré¹⁸⁷ aquella cara¹⁸⁸ tan misericordiosa del meu Fil, lo qual tu has reneguat? Com lo gosaré preguar per tu? Ab qual fiança per tu¹⁸⁹ demanaré perdó, com tu te sies exit de la fe e tornat atràs contra aquell?¹⁹⁰ Ne en qual manera estaré denant aquella cadira terrible,¹⁹¹ ne com gosaré obrir la mia bocha e que prech per tu aquella molt piadosa bonea? No sofrir que veyá¹⁹² aquell que al meu Fill aya feyta gran e lega injúria!¹⁹³ Sàpies, o, hom, que aquels peccats que contra mi has feyts poden haver alcun perdó, per tal com molt am lo linatge dels crestians, mayorment [33r] aquels que ab dreya fe e ab pura consciència corren al temple meu,¹⁹⁴ ab totes aquestes maneres atort e ajud, e en les mies faldes nodresch e en mon cor los abraç. Les hontes ho los greuges,¹⁹⁵ emperestirs, del meu Fill, de ver ne d'oír soferre no puyx. Per què és obs que ab gran bataylla e ab gran treball e ab gran contricció de cor demans e encercs¹⁹⁶ la pietat d'aquell, per tal que puxes atrobar la sua benignitat, car no tan solament és lo meu Fill misericordiós, mas encara és conegut jutge dreturer.

Aquestes¹⁹⁷ coses dién,¹⁹⁸ Tehòfil¹⁹⁹ respòs:

178. *pensén*] *cogitans* T (280); *cogitans, animatus fortiter* p (22). Llegiu *pensant*.

179. *ab tota devoció de humilitat*] *cum omni humilitatis devotione* T (280); *cum omni studio promptaque voluntate* p (22).

180. *ses demandes*] *petitiones* T (280); *petitiones atque postulationes die noctuque* p (22).

181. *pregan*] *pregan* E.

182. *e*] *e e* E.

183. *confugiment dels leumenats*] *afflictorum confugium* T (280).

184. *vera mare ... Marie*] *vera Mater Christi* T (280).

185. *demanes ... mereys*] *quod no mereris, postulans* T (280); *fastidiose postulans* p (23).

186. *uylls*] *vuylls* E.

187. *guardaré*] La segona *a* corregida damunt de *e*.

188. *cara*] *carra* E.

189. *tu*] La *t* corregida damunt de *d*.

190. *tu te ... aquell*] *tu apostataveris ab eo* T (282).

191. *aquella cadira terrible*] *tribunali illi terribili* T (282).

192. *No sofrir que veyá*] *Non enim pacior* T (282); *Non enim patior videre* p (23). *M* conté la mateixa variant que *p*.

193. *aya feta ... injúria*] *derogantem iniuriis* T (282); *lega*] *ga lega* E.

194. *meu*] *me meu* E (en canvi de línia).

195. *Les hontes ho los greuges*] *exacerbationem* T (282); *los greuges*] *les greuges* E.

196. *demans e encercs*] *implores* T (282).

197. *Aquestes*] *aqstes* E (manca titla).

198. *dién*] *diu* E.

199. *Tehòfil*] *Tehefil* E.

–Ver és, dona mia beneÿta!²⁰⁰ Per tots temps ver és, dona, que defenedor es tu de l'humana linatge. Ver és, dona, que es port e si²⁰¹ d'aquels que a tu venen. Per cert sé, per cert sé²⁰² que greument he peccat contra tu he contra aquell un Fil [teu],²⁰³ senyor nostre, e no so digne de-cabar mercè.²⁰⁴ Mas prenh exemple en aquels qui ja anans an peccat contra lo teu Fill, senyor nostre, e per tal con se'n penediren meresqueren haver misericòrdia e perdó²⁰⁵ de lurs peccats que feyts avien. E per ço, o, dona mia, a aquell e a tu me so gosat acostar.²⁰⁶ Si no²⁰⁷ fos, enestirs, penitència, en qual manera aquels de la ciutat de Nínive²⁰⁸ foren salvats? Si no fos penitència, Joab,²⁰⁹ que fo putana, no fora salva. Si no fos penitència, en qual manera David, après del do de prohecia, après del regne, après del testimoni²¹⁰ de Déu, caent aquell Davi en l'infern de fornicació e d'omey,²¹¹ e mostran penitència de paraula, no solament meresqué perdó²¹² de tans peccats, mas encara a la perfi do [de] profecia reeba? Si no fos penitència, en qual manera lo beneuyrat [33v] sent Pere, príncep dels apòstols, príncep²¹³ dels dexebles, colona de la santa Esglea, qui les claus del regne dels cels de Déu reebé, Jhesuchrist, senyor nostre, no solament una veguada ho dues, mas tres veguades lo neguà,²¹⁴ perdó aguere reebut? Car amargosament ploran e làgrimes escampan,²¹⁵ perdó²¹⁶ de tan gran peccat agué, encara he mayor²¹⁷ honor: pastor de corral de les oveles de Nostre Senyor fo establít e hordonat.²¹⁸ Si no fos penitència, com manare²¹⁹ sent Pau que, aquell qui havia feyta fornicació en aquela terra dels corintis,²²⁰ qu-él fos reebut per tal que no fos calumpniat²²¹ per Sathanàs?²²² Si no

200. *dona mia beneÿta*] *Domina mea semper benedicta* T (282). Sobre aquest parlament, expressió de l'anomenada oració narrativa, vegeu Baños (1994).

201. *si*] *sinus* T (282); *susceptio* p (24).

202. *Per cert sé, per cert sé*] *Scio, Domina, scio* T (282).

203. *aquell un Fil teu*] *unico Filio tuo* T (282); *in eum, qui ex te natus est* p (24).

204. *de-cabar mercè*] *miser ricordiam tuam impetrare* T (282); *miser ricordiam impetrare* p (24).

205. *miser ricordia e perdó*] *indulgentiam* T (282).

206. *a aquell e a tu me so gosat acostar*] *ideo ad eum et ad Te... accedere presumo* T (282); *ideo accedere praesumo* p (24).

207. *Si no*] *simo* E, *Nisi* T (282). Esmenem la lliçó seguint T.

208. *aquels de la ciutat de Nínive*] *Ninivite* T (282). Déu envià a Nínive el profeta Jonàs per avisar els ninivites que la ciutat seria destruïda, però van ser perdonats després de fer penitència (Jon 3, 1-10).

209. *Joab*] *Raab* T (282). Josuè, successor de Moisès, va perdonar la prostituta Rahab i tota la seua família, perquè havia protegit a sa casa els espies que ell havia enviat per explorar la ciutat de Jericó (Js 2, 1-24; 6, 22-25).

210. *testimoni*] La *i* final corregida damunt de *u*, ratllant-ne el traç final.

211. *d'omey*] *homicidiu* T (282). David, que havia jagut amb Betsabé, la dona d'Uries l'hitita, va ser perdonat després de fer penitència, tot i que havia provocat la mort d'Uries, a qui envià a la guerra (2Sa 11, 1-27; 12, 1-13).

212. *perdó*] *penitència* E, *indulgentiam* T (282). Esmenem la lliçó seguint T. El mot llatí sol ser traduït per *miser ricordia* o *perdó*; l'error de E deu ser un *lapsus calami* induït per la proximitat del mot *penitència* en la mateixa frase.

213. *príncipe*] *princeps* E.

214. Tal com havia profetitzat Jesús en l'Última Cena (Mt 26, 31-35), segons el relat evangèlic, sant Pere negà Jesucrist fins a tres voltes (Lc 22, 54-57; Mc 14, 69-70; Mt 26, 73-74), però a pesar d'això va ser perdonat (Jn 21, 15-17).

215. *amargosament ploran e làgrimes escampan*] *amare lugendo et lacrimas fundendo* T (284); *duriter lugendo* p (24).

216. *perdó*] *e perdo* E.

217. *mayor*] Seguit d'espai en blanc (corresponent segurament a un mot rascat).

218. *establít e hordonat*] *constitutus* T (284). Om. *Si non esset poenitentia, quomodo Zachaeum, ipsum principem publicanorum et calumpniatorem, suscepit?* p (24); om. també en T.

219. *com manare*] *comanare* E.

220. *corintis*] Amb titla supèrflua.

221. *calumpniat*] Amb titla supèrflua.

222. *Si no fos ... Sathanàs*] *Si non esset penitencia, quomodo eum, qui apud Corinthios fornicatus fuerat accipere Paulus iussisset, ne calumpniaretur a Sathana?* T (284); *Si non esset poenitentia, quomodo beatus Paulus a persecutore vas electionis effectus est? Si non esset poenitentia, quomodo illum, qui apud Corinthios fornicaverat, suscipere iussit apostolus dicens: "Ne calumpniemur a satana"* p (24-25). En 1Co 5, 1-5, sant Pau condemnà l'home que convivia amb la

fos penitència, en qual manera Ciprià, qui molts mals avia feyts, lo qual encara tayllave los ventres de les fembres preyns, e de tots peccats ere vestit, e molt fortment per santa Justina confortat, fore vengut a remey e a perdó de sos peccats?²²³ Lo qual Ciprià no solament hegué perdó de sos peccats, mas encara gonyà aquella preciosa corona de martiri. Per què jo, de tans peccats ple, ab fiança m'acost e deman la benigna misericòrdia tua, per tal que la tua drete mà de defeniment me vuylles donar e perdó de mos peccats te plàcie a mi enpetrar²²⁴ ab nostre senyor Jhesuchrist, Fil teu, contra-l qual jo, faduch e mesquí,²²⁵ greument²²⁶ he peccat!²²⁷

E com aquestes coses hagués Teòfil confessades, la santa e honrada dona nostre, Mare de Déu, d'ànima e de cors beneÿta, la qual singular e una franquesa ha [e] poder de totes coses d'acabar ab aquell [34r] que ela ha engenrat, la qual encara és consolació dels trebayllats, soferidor dels turmentats, vestiment dels nuus e despuyllats,²²⁸ bastó de veyllesa, e defeniment forts a aquells que a ela corren, que en les santes e piadoses entràmenes tots los christians nodrex,²²⁹ dix-li.

–Confessa, ho, hom, que aquell fill que jo he engenrat e tu has renegat sie Jhesuchrist, Fill de Déu viu, lo qual deu venir jutjar los vius e ls morts, e jo aquell pregaré per tu que tu vuylle rebre.²³⁰

A açò Theòfil dix:

–E com gosaré jo, dona mia e per tots temps beneÿta, jo, qui so desestruch e no digne, e he soyllada e enlegida la boca, ab la qual lo Fill teu e senyor nostre reneguí, e com lo poré confessar nuyll temps?²³¹ Que no solament so enguanat per vans desigs d'aquest segle, mas encara lo remey que havia a la mia ànima, la honrada creu dic e lo sant bapisme que reebí, enleley e ensutzehi²³² per la carta escrita²³³ del molt amargós renegament.

E dix aquella, la santa e sens tota taca, la Mare de Déu, Verga Maria:

–Tu, enperestirs, acosta't e confessa a aquel, car misericordiós és e pendrà les làgremes de la tua penitència e de-quels encara²³⁴ qui purament e sancerament s'acòstan a aquell. Per ço, enperestirs, stan Déus,²³⁵ li plagué²³⁶ pendre carn de mi, la sustància²³⁷ de la sua dehitat no tochan,²³⁸ per tal que salvàs²³⁹ los peccadors.²⁴⁰

seua madrastra, però el perdonà en 2Co 2, 5-11, per evitar que fora víctima de Satanàs.

223. *fore ... peccats] ad remedium convolasset* T (284); *ad poenitentiam convolans* p (25). Sant Ciprià pactà amb el dimoni per aconseguir l'amor de santa Justina (Fumagalli ed. 1994). La història va ser difosa també en la *Legenda aurea* de Voragine, cap. CXXXVIII ("De sancta Ivstina", Maggioni ed 1998).

224. *te plàcie a mi enpetrar] impetrare digneris* T (284); *largiri digneris* p (25).

225. *faduch e mesquí] miser* T (284).

226. *greument] graviter* T (284); om. p (25).

227. *peccat] peccats* E.

228. *vestiment dels nuus e despuyllats] nudorum vestimentum* T (284).

229. *en les santes ... nodrex] sanctis et piis visceribus cunctos fovet christianos* T (284); *sanctis visceribus cunctos circumfovet christianos* P (25); *entràmenes] entremens* E.

230. *que tu vuylle rebre] ut te digneretur suscipere* T (284); *et suspiciet te* p (25).

231. *lo poré confessar nuyll temps] eum unquam confiteri* T (284); om. p (25).

232. *enleley e ensutzehi] pollui* T (284); *ensutzehi] ensurzehi* E.

233. *escrita] e escrita* E.

234. *de-quels encara] <de>quels encarara* E.

235. *stan Déus] Deus existens* T (284).

236. *plagué] pague* E.

237. *sustància] Amb titla supèrflua.*

238. *a sustància ... tochan] non infirmata deitatis eius substantia* T (284); *non infamata deitatis eius substantia* p (26); *tochan] tocha* E (manca titla).

239. *salvàs] L'última s corregida damunt de r.*

240. *per tal que salvàs los peccadors] ut salvaret peccatores* T (284); *ut salvum faceret genus humanum* p (26).

Ladonchs, Teòfil, ab reverència e ab humilitat,²⁴¹ abaxada cara, ab gran ullulament e gemegament de plor²⁴² protestà e dix:²⁴³

–Jo creu, ador e glorifich un,²⁴⁴ nostre senyor Jhesuchrist, Fill de Déu [34v] viu, en la santa Trinitat, enans de tots los segles nat del Pare e que no y bastarie hom a dir,²⁴⁵ e en los novells dies li plagué que fos feyt hom,²⁴⁶ concebut de l'Esperit Sant e de la santa e sens tota tacha la Vergue Marie,²⁴⁷ a salut de l'humanal linatge ésser procehit. E aquell comfés que és acabat Déus e acabat hom, lo qual per nos, peccadors, li plagué morir e ésser escopit e ferit ab guexades, e sobre lo vivificat fust de la creu les sues mans estès,²⁴⁸ axí com a pastor bo posan la sua ànima per los peccadors.²⁴⁹ Soterrat fo, e resucità²⁵⁰ e puyà al²⁵¹ cel en carn, ab haquella que pres de tu, molt casta. E vendrà ab la sua glòria justjar²⁵² los vius e los morts. E redrà a cascú [segons]²⁵³ les sues obres, no acusador de la gent, mas la consciència acusant d'aquelles malvades obres;²⁵⁴ e encara foch examinarà e esproverà qualque obre aurà feyta cascú. Aquestes coses confés de cor e de bocha.²⁵⁵ Aquest col,²⁵⁶ ador e abraç. E ab aquesta fermança feyta ab tot esforçament de ma pensa, vulles oferre mi, santa e sens tota legea verge, Mare de Déu, al teu Fill, senyor nostre! E no aoresches ne menyspreus los prechs de mi, peccador, qui malament so enguanat e decebut,²⁵⁷ mas desliure'm de les iniquitats que m'an pres e de la tempesta del torbaylló que·m poseex, car jo desastrugament²⁵⁸ de la gràcia del Sant Esperit so despullat!

E, com aquestes coses hagués dites, quax qui reebés alcuna satisfacció d'aquell, la santa Mare de Déu, esperança e consolació dels cristians,²⁵⁹ e reemçó dels errans e vera carrera d'aquells²⁶⁰ que a ela venen, font d'a-[35r]quels que són asedeyats,²⁶¹ refrigeri dels pobres, consolació dels mesquins e miyancera entre Déus e hòmens, dix a aquell:

241. *ab humilitat*] *omni humilitate* T (284); *competenti humilitate* p (26).

242. *ab gran ullulament e gemegament de plor*] *cum magno ululatu* T (284); *ululatu* p (26).

243. *protestà e dix*] *protestatus est dicens* T (284); *confessus est et dixit* p (26).

244. *un*] *una* E.

245. *nat ... dir*] *a Patre ineffabiliter natum* T (284); *Pare*] Corregit damunt d'un altre mot.

246. *en los novells ... hom*] *novissimis autem diebus hominem fieri dignatum* T (284); *novissimis autem diebus descendentem de coelo* p (26).

247. *concebut ... Marie*] *de Spiritu Sancto conceptum ex sancta et immaculata Virgine Maria* T (284); *et incarnatum deum verum de spiritu sancto et ex te, sancta et immaculata virgine Maria* p (26). Tot aquest parlament no és sinó una reformulació del Credo, amb la qual el protagonista de la història referma la reincorporació a la fe cristiana després del pecat d'apostasia.

248. *estès*] *esters* E, *extendit* T (286). Esmenem la llició seguint T.

249. *per los peccadors*] *pro peccatoribus* T (286); *pro nobis peccatoribus* p (26).

250. *resucità*] *resucitat* E, *resurrexit* T (286).

251. *al*] *el* E.

252. *justjar*] *justiar* E.

253. *segons*] om. E, *secundum* T (286). Restituïm el mot seguint T.

254. *malvades obres*] *corruptis operibus* T (286); *correctis operibus* p (26). La variant *malvades* del text català deu haver-se produït per una lectura *corruptis* a partir d'una variant *correctis* com la de T, difícilment explicable a partir de la variant *correctis*.

255. *de cor e de bocha*] *corde et ore* T (286); *anima, corde et corpore* p (26).

256. *col*] *coll* E, *colo* T (286).

257. *malament so enguanat e decebut*] *raptus, supplantatus et deceptus sum* T (286).

258. *desastrugament*] *infeliciter* T (286); om. p (26).

259. *esperança e consolació dels cristians*] *spes et solatio christianorum* T (286); *spes et obstaculum generis christianorum* p (27); *consolatio* MA i QSV.

260. *d'aquells*] *daaquells* E.

261. *font d'aquels que són asedeyats*] *fons fluctuancium* T (286). Om. *quae intercedit pro peccatoribus* p (27).

–Vet, donchs, jo, per amor del bapisme²⁶² que has pres per lo Fill meu, Jhesuchrist e senyor nostre,²⁶³ e per molt gran croeylla e compassió²⁶⁴ que he ha vosaltres, christians, creén e confian en les tues paraules,²⁶⁵ acostar-m'è al meu Fill e gitar-m'è als seus²⁶⁶ peus e preguar-l'è per tu que li plàcie que·t reebe e que t'hague mercè.²⁶⁷

E com aqueste visió fos aparaguda e lo die se declarís, partí's d'aquell la santa e sens tota tacha,²⁶⁸ la verge Mare de Déu. Teòfil, enperestirs, per tres dies, com mils poch, pregà Nostre Senyor. E la terra fortment ab lo cap ferie,²⁶⁹ e an aquell honrat temple per los dits tres dies sens menyar estech, e tot lo loch ab làgrimes reguà, e no partí d'aquí, esguardan a la clara lum e a la beneÿta cara de la gloriosa dona nostra, madona santa Marie, Mare de Déu, esperan d'ela haver sperança de salut.²⁷⁰ Enaprés altra veguada lo defeniment e piadosa consolació²⁷¹ d'aquels que a ela venen, molt clara e portant claredat neula²⁷² que nudrida és en la *santa sanctorum*, aparech a aquell ab alegre cara e ab alegres huyls, e ab veu molt dolça madona santa Maria²⁷³ dix²⁷⁴ a aquell:

–Ho, hom de Déu, bastant és la penitència tua, la qual has mostrada al Salvador de tuit e²⁷⁵ Creedor teu!²⁷⁶ Vet que per tot cert a prechs meus ha reebudes les tues làgrimes e aquells prechs meus ha atorgats,²⁷⁷ axí, emperestirs, si aquestes coses que al meu Fill has promeses, que jo [en] so testimoni,²⁷⁸ en tot lo temps de la tua vida observeràs.²⁷⁹

E aquell respòs:

–Hoc, dona mia, tot ho observaré [35v] e no·n passaré neguna paraula d'aqueles que promeses he,²⁸⁰ car tu es, après Déu,²⁸¹ mon defeniment e mon rahonament e ma ajuda!²⁸² E en la tua ajuda confian, no jaquiré neguna de les coses que, prometén, aja confessades. Jo sé per tot cert, jo sé que tu es defeniment molt gran dels hòmens.²⁸³ E com, dona mia e sens tota tacha,²⁸⁴ e qui és aquell

262. *per amor del bapisme*] *baptismum* T (286).

263. *Jhesuchrist e senyor nostre*] *Ihesum Christum, Dominum nostrum* T (286); *Iesum Christum* p (27).

264. *croeylla e compassió*] *compassionem* T (286); *croeylla*] *eroeylla* E.

265. *creén ... paraules*] *tuis credens verbis* T (286); *credens tibi* p (27); *creén e confian*] *creem e confiam* E.

266. *seus*] *nseus* E.

267. *que li plàcie ... mercè*] *te suscipere dignetur* T (286); *te suscipiat* p (27).

268. *santa e sens tota tacha*] *sancta et immaculata* T (286); *immaculata* p (27).

269. *la terra fortment ab lo cap ferie*] *terramque crebrius capite percuciens* T (286); *faciem in terram percuciens* p (27).

270. *esperan d'ela haver sperança de salut*] *prestolans ab ea spem sue salutis* T (286); *ab ea spem salutis suae praestolabatur* p (27); *d'ela*] *deguda* E. Esmenem la variant de E seguint T.

271. *defeniment e piadosa consolació*] *protectio et pia consolacio* T (286); *consolació*] *cosolacio* E (manca titla).

272. *molt clara ... neula*] *clarifera nebula* T (286); l'última paraula va precedida de mot rascat (potser *natura* o *nostra*).

Cf. 3Reg 8, 10-11: "Factum est autem cum exissent sacerdotes de sanctuario, nebula implevit domum Domini, et non poterant sacerdotes stare et ministrare propter nebulam: impleverat enim gloria Domini domum Domini".

273. *madona santa Maria*] Explicitació del traductor.

274. *dix*] *e dix* E.

275. *e*] *e e* E.

276. *Creedor teu*] *Creatori tuo* T (288).

277. *Vet ... atorgats*] *Ecce enim ad petitionem meam suscepit lacrimas tuas et precibus annuit* T (288); *Suscepit enim dominus lacrimas tuas, et petitionibus tuis annuit propter me* p (28).

278. *que jo en so testimoni*] *me teste* T (288). Aquest segment només consta en els còdexs Q²V dels que fa servir Meersseman.

279. *en tot lo ... observeràs*] *usque ad diem obitus tui observaveris* T (288).

280. *neguna ... promeses he*] *sermones tuos* T (288).

281. *après Déu*] *apres dun* E, *post Deum* T (288). Esmenem la lliçó seguint T.

282. *mon rahonament e ma ajuda*] *meunque patrociniun* T (288); *rahonament*] *rahnament* E.

283. *tu es defeniment molt gran dels hòmens*] *Tu es protectio maxima hominum* T (288); *alia protectio hominibus non est nisi tu, semper benedicta* p (28); *tu es maxima protectio hominum* Q²VS.

284. *dona ... tacha*] *Domina mea, immaculata Virgo* T (288).

que hague haüda en tu esperança e que·s sie trobat enguanat ne confús?²⁸⁵ Ne qui és estat anch que la tua pietat aya preguada²⁸⁶ e·s sia²⁸⁷ trobat jaquit? Per què jo, peccador e malvat,²⁸⁸ prech la tua perdurable font de la tua benignitat que les entràmenes de la tua misericòrdia vulles donar a mi, errant e enguenat,²⁸⁹ qui en lo pregon pou de legeatat²⁹⁰ so cabuçat, que jo puxa cobrar, d'aquell diable que m'enguanà, aquella malaïta e descombreguada²⁹¹ carta del meu reneguament e aquella seguretata malvada, sagellada ab mon segell, car aquesta és aquella cosa que sobre totes coses fer e somou²⁹² la mia mesquina ànima.

Altra veguada, donchs, molt ploran e molt lagriman²⁹³ e planyén,²⁹⁴ aquell Theòfil per tres continuats dies aquella esperança una dels hòmens e salut de les ànimes nostres, ço és saber,²⁹⁵ sancta e sens tota tacha, la Verge Marie,²⁹⁶ preguave que pogués cobrar aquella carta de pestilèncie. Donchs, après tres dies aquella Verge santa a aquell Theòfil altra veguada aparech en visió e aportà aquella matexa carta de la fermetat del reneguament, axí com lesta era estada, avén en si seguell de cere. E en lo pits de²⁹⁷ Theòfil, que dormia, la posà, la qual, com si [36r] levé de dormir, pres alegrement e axí s'estremí que per poch²⁹⁸ de tots los membres del seu cors no·s foren desoltes les junctures.²⁹⁹

E en cendemà, enperestirs, com fos dia de dicmenge, anà-se'n a la esglesa, en la qual lo bisbe ab lo poble ere. Après que lo sant Evangeli³⁰⁰ fo cantat, als³⁰¹ peus del bisbe se gità e a aquell tota³⁰² la istòria de se infeeltat e reneguament comtà,³⁰³ ço és saber, en qual manera pel malvat e descombreguat juheu ere estat enguenat, e com havia reneguat,³⁰⁴ e com havia escrita la carta ab lo diable per tal que pogués comprar la glòria d'aquest van segle. Après d'açò, encara comptà en qual manera a la benigne font de l'Esglesa,³⁰⁵ ço és³⁰⁶ saber, sens tota corrupció a la santa e verge Maria corrén e demanén, e ab los mèrits sants d'aquela e ab les preguàries, per penitència e per làgrimes, de Déu meresqué haver perdó, e com encara la carta de la malvada scriptura cobrà. Totes aquestes coses, per horde axí com eren³⁰⁷ estades, denant tot lo poble, en lo covent de la esglea, a aquell bisbe manifestà; e donà la carta sagellada al bisbe e preguà'l que denant tot lo poble la legís. E axí tots,

285. *enguanat ne confús*] *confusus* T (288).

286. *qui la tua pietat aya preguada*] *precatus est clemenciam tuam* T (288); *precatus est omnipotentiam adiutorii tui* p (28).

287. *e·s sia*] *es si* E.

288. *peccador e malvat*] *peccator et impius* T (288); *peccator et luxuriosus* p (28).

289. *errant e enguenat*] *erroneo et decepto* T (288). L'últim mot amb titla supèrflua.

290. *pou de legeatat*] *ceni* T (288); *legeatat*] *legeat* E.

291. *malaïta e descombreguada*] *execrabilem* T (288).

292. *fer e somou*] *tiüllat* T (288).

293. *molt ploran e molt lagriman*] *valde lugens* T (288).

294. *planyén*] *play nom* E, *nimumque deflens* T (288). Esmenem la llició seguint T.

295. *és saber*] *esaber* E.

296. *sancta ... Marie*] *virginem et immaculatam Mariam* T (288); *sanctam et semper virginem Mariam* p (28).

297. *de*] *del* E.

298. *poch*] *pochs* E.

299. *junctures*] *juctures* E (manca titla).

300. *Evangeli*] *euuangelii* E.

301. *als*] *e als* E.

302. *a aquell tota*] *aquell tota tota* E.

303. *tota la istòria de se infeeltat e reneguament comtà*] *omnem impietatis sue hystoriam retexit* T (288); *omnia enarravit* p (29).

304. *e com havia reneguat*] *suamque eiectionem atque negacionem* T (288).

305. *benigne font de l'Esglesa*] *benignissimum fontem misericordie* T (288).

306. *és*] *<e>s* E.

307. *eren*] ~~horde~~ *eren* E.

los clergues e tots los altres hòmens e fombres,³⁰⁸ moguts de tan gran misericòrdia de Déu, molt grans gràcies a Nostre Senyor feeren, lo qual ab tan gran pietat reebie aquells qui a aquel fugien e a aquell³⁰⁹ tornaven. Lo bisbe, emperestirs, complit de tan gran goyg, cridave:³¹⁰

–Venit, tot hom fel, e tuit ensemps donem glòria a la pietat de nostre senyor Jhesuchrist!³¹¹ Venit-ne tots, vejats los mareveyllosos miracles! Venit-ne tots, amats de Jhesuchrist, [36v] pensat-vos en aquell que no desige la mort del peccador, mas lo convertiment d'aquell!³¹² O, pares meus, venits e veyats quenya vertut ne quenya força ha la penitència!³¹³ Venit e veyats les làgrimes com laven los peccats! Venit, molt cars, e veyats làgrimes com gorexen les nafres dels malvats feyts e reden e demostren³¹⁴ la ànima pus blancha que neu!³¹⁵ Venit, christians tots, pensat làgrimes com remouen la ire de Déu! Venit e guardat quant valen jamecs de la ànima e contricció de cor! Qui no-s merevellarà, freres, [de] la sofrirença de Déu que no pot ésser aestmada?³¹⁶ Qui no s'alegrerà [de] la gran caritat e amor de Déu que no porie hom comptar,³¹⁷ la qual ha als peccadors? Per XL dies dejunant Moysès reebé les taules scrites de la lig de Déu. E aquest frare nostre, Theòfil, estan per XL dies en lo honrat temple de la gloriosa e sens tota tacha per tots temps verge, nostra dona santa Maria, la primera gràcie que reneguén avia perdude, dejunan la à cobrada. Donem, donchs, e nos tuyt ensemps ab aquest³¹⁸ Theòfil, glòria a nostre senyor Déus, que enaxí ha reebuda misericordiosament la penitència d'aquest que axí li fugie! E açò per prechs de nostra dona santa Marie, sens tota taca, per tots temps verge, la qual és entre Déus e hom molt vera font e³¹⁹ esperança dels desesperats, refrigeri dels malsmenats,³²⁰ la qual ha refrenada e esmenada³²¹ la maledicció de la humanal natura, la qual és vera porta, la qual encara totes les nostres demandes hofer e acaba perdó de tots nostres [37r] peccats.³²² Membre't, donchs, de nos, santa Mare de Déu, qui a tu ab pura fe venim,³²³ e no jaquesques lo corral dels pobres, mas prega per aquell Déus misericordiós que sa e sau³²⁴ e sens tota calúpnia aquel conservar vuylle, car en tu esperam tots³²⁵ christians, a tu recorrem, a tu los

308. *los clergues ... fombres*] *clerici seu mulieres* T (290); *clerici simul et laici, mulieres et infantes* p (29).

309. *a aquell*] *aquell* E.

310. *Lo bisbe ... cridave*] *Episcopus vero gaudio repletus clamabat* T (290); *Unde et clamabat episcopus ac dicebat* p (30); *goyg*] *goygs* E.

311. *tuit ... Jhesuchrist*] *glorificemus simul pietatem Domini nostri Ihesu Christi* T (290); *glorificemus verum deum nostrum* p (30).

312. *mas lo convertiment d'aquell*] *sed conversionem* T (290); *sed conversionem et vitam aeternam* p (30).

313. *quenya vertut ne quenya força ha la penitència*] *efficaciam penitencie* T (290).

314. *reden e demostren*] *demonstrantes* T (290).

315. Om. *Venite, videte lacrimas remissionem peccatorum impetrantes* T (290); *Venite, videte lacrimas convolare, portantes animam ad deum. Venite, videte lacrimas remissionem peccatorum impetrantes* p (30).

316. *la sofrirença de Déu que no pot ésser aestmada*] *ineffabilem patientiam Dei* T (290).

317. *la gran caritat e amor de Déu que no porie hom comptar*] *inenarrabilem karitatem Dei* T (290); *inerrabilem compassionem et caritatem dei* p (30).

318. *aquest*] *aqst* E (manca titla).

319. *e*] *e per* E.

320. *la qual és ... malsmenats*] *que est inter Deum et homines fons verissimus, spes desperantium, refrigerium afflictorum* T (290); *quae est inter Deum & homines potens verissimaque spes desperantium, quae est refugium afflictorum* p (30).

321. *ha refrenada e esmenada*] *conspescuit* T (290).

322. *la qual és vera ... peccats*] *que est vera ianua, que omnes petitiones nostras offert et impetrat peccatorum nostrorum indulgentiam* T (290); *quae est vera ianua, in qua omnes peccatores pulsamus et aperitur, et ad eum, quem genuit dominum nostrum, petitiones offert et accipit peccatorum nostrorum indulgentiam* P (30). Deu haver-se produït un salt per homeotelèuton en el text del qual deriva T.

323. *a tu ab pura fe venim*] *ad Te vigilamus pura fide et confugimus* T (290). *a*] *ab* E.

324. *sa e sau*] *incolume* T (290).

325. *tois*] *Repetit*.

uylls³²⁶ nostres de dia e de nuyt levam, per tu per tot cert aquell qui carn de tu reebé, nostre senyor Jhesuchrist, saludam e glorificam. E què ja diré o parlaré? E qual glòria o laor preguaré a aquell que de tu és nat? No u sé! Certa cosa és que manifestes e grans són³²⁷ les tues obres, Senyor. Defaleix la lengua a comptar la glòria de les tues maravelles. Verament, magnificades són les tues obres, Senyor. Certes bé se-corda a açò ço que-s diu en la Evangeli: “Aportat la primera estola he vestit aquell, e donat anel en la man d’aquell e³²⁸ calçament en los peus d’aquell, e aportat un vedell ensaguinat³²⁹ e oceït-lo e, dementre que menjarem, alegrem-nos, car aquest³³⁰ frare nostre mort ere e és tornat viu, perdut ere e és trobat”.³³¹

E, entretant, com aquestes coses se diguessen pel bisbe, Theòfil manà lo bisbe que-s levàs de terra après la longua laor d’oració e manà que aquela malaïta³³² e descombreguada carta denant tuyt fos cremada, la qual cosa sens tota trigua aquell feu.³³³ Los pobles, emperò, veents aquella malaïta³³⁴ carta, seguretad del renaguament, al³³⁵ foch cremada, ab molt escampament³³⁶ de làgrimes, molt longuament començaren a cridar “Kirielson”.³³⁷ E cenà’ls³³⁸ lo bisbe ab la mà que calassen e dix: “Pau sia ab vós!”. E començà la missa e acabà-la. Après, [37v] perestirs, que los sants sacraments de la missa foren acabats e reebut³³⁹ per Theòfil lo combreguament³⁴⁰ del sant sacrament, tantost la cara³⁴¹ d’aquel resplandí axí com lo sol, la qual cosa veents tots, la soptosa, ço és saber, de Theòfil transfiguració, més glorificaven Déu, qui fa tot sol les³⁴² meraveylles grans, e a la beneuyrada santa Marie molt longuament donaren laors, la qual desliurà³⁴³ aquell d’aquel maleït peccat.³⁴⁴

Lo beneuyrat, emperestirs, Theòfil anà-se’n en aquell temple³⁴⁵ on³⁴⁶ aquella beneuyrada visió avia vista e, axí com si li agués hom fermat, estech en aquell loch per tres dies. E après tres dies a tots los frares dix: “A Déu siats comanats!”; e besà’ls.³⁴⁷ Mas primerament a pobres freyturants tot ço que avia donà e partí;³⁴⁸ e la sua ànima, a la santa Trinitat e a la beneuyrada santa Marie, sa

326. *uylls*] *vuylls* E.

327. *manifestes e grans són*] *magnificata sunt* T (290).

328. *e*] *de a* E (la *d* rascada).

329. *ensaguinat*] *ensanguinat* E (la segona *n* rascada), *saginatum* T (292).

330. *aquest*] *aaquest* E.

331. *trobat*] *tornat trobat* E (el primer mot ratllat i cancel·lat). La citació correspon a la paràbola del fill pròdig, Lc 15: 22-24.

332. *malaïta*] *mala ira* E, *nefandissimam* T (292). Esmenem la lliçó següent T.

333. *E entretant ... feu*] *Interea, cum hec ab episcopo dicerentur, semper Theophilus iacebat prostratus. Quem post fusam hanc orationis laudem episcopus surgere iussit et ei illam nefandissimam et execrabilissimam cartulam in conspectu omnium comburere precepit, quod ille sine mora complevit* T (292); *Et postquam surrexit, rogavit eum, ut combureret illam nefandissimam cartulam, quod et factum est* p (31).

334. *malaïta*] La *i* corregida damunt de *t*.

335. *a*] *e*/E.

336. *escampament*] *e escampament* E.

337. *Kirielson*] *Kirieleison* T (292).

338. *cenà’ls*] *annuens* T (292). De *cenar*, ‘fer senya, indicar’.

339. *reebut*] *reebuts* E.

340. *combreguament*] Amb titla supèrflua cancel·lada en la penúltima síl·laba.

341. *cara*] *carta* E, *facies* T (292). Esmenem la lliçó següent T.

342. *sol les*] *solsle* E.

343. *desliurà*] Amb unes quantes lletres corregides.

344. *e a la beneuyrada ... peccat*] *et beatissime Marie diutissime retulerunt laudes, que eum liberavit ab execrabili illo erroneo* T (292); *Ei occurrens venerabili templo dei genetricis, quae eum liberavit ab execrabili illo errore* p (32).

345. *en aquell temple*] *in eum locum* T (292).

346. *on*] *en* E.

347. *E après ... besà’ls*] *Post triduum autem omnibus fratribus valedicendo osculum retribuens* T (292).

348. *donà e partí*] *distribuens* T (292); *donà*] *donat* E.

desliurador, comenà. E lo derrer dia d'aquesta vida, en aquell loch [en] què avia vista la visió, feelment³⁴⁹ complí e ab beneuyrada fi a la perdurable glòria, Nostre Senyor ajudant e donant,³⁵⁰ se n'anà. Lo cors seu, enperestirs, soterrat,³⁵¹ espere ésser reçusitat³⁵² e vindrà a carrera en lo derrer dia, vinent nostre senyor Jhesuchrist jutgar los vius e els morts, al qual ab lo Pare e ab l'Espirit Sant sie, are e per tots temps, glòria per los segles dels segles sens fi.³⁵³ Amén!

349. *feelment* | *feliciter* T (292).

350. *Nostre Senyor ajudant e donant* | *prestante Domino* T (292).

351. Om. *in eodem loco* T (292).

352. *reçusitat* | *recusiat* E. Llegiu *ressuscitat*.

353. Trobem una referència semblant en els versos 1079-1085 de *Le Gracial* d'Adgard: "El liu u dunc l'alme rendi / Ert sis cors ben senvelei. / La gist uncore e la girra / Desque le derain jor vendra / La iert sun resuscitement / Quant Deu jugera tute gent, A ki seit glorie e loëment" (Kunstmann ed 1982: 192).

5 Obres citades

- Antonio, Nicolás. 1788. *Bibliotheca hispana vetus, sive hispani scriptores qui ab Octaviani Augusti aevo ad annum Christi MD floruerunt*, 2 vols (Madrid: Viduam et heredes D. Ioachimi Ibarrae) <<https://go.uv.es/fo8pgPz>>
- Armijo Canto, Carmen Elena. 2019. 'Reelaboraciones de la leyenda de Teófilo en la península Ibérica durante el siglo XIII', in *Avatares y perspectivas del medievalismo ibérico*, ed. by Isabella Tomassetti (San Millán de la Cogolla: Cilengua), 1: 501-14
- Armijo Canto, Carmen Elena. 2021. 'Reelaboraciones de la leyenda de Teófilo en la península Ibérica en los siglos XIV y XV: jerarquías y estructura narrativa en el pacto demoníaco', in *Prenga xascú ço qui millor li és de mon di: creació, recepció i representació de la literatura medieval*, ed. by Meritxell Simó *et al.* (San Millán de la Cogolla: Cilengua), pp. 75-86
- Avenoza, Gemma; Garcia Sempere, Marinela. 2012. 'Santos y santas en la tradición escrita catalana medieval', in *De lo humano a lo divino en la literatura medieval: santos, ángeles y demonios*, ed. by Juan Salvador Paredes Núñez (Granada: Universidad de Granada), pp. 47-60
- Azuela, Cristina; Sule, Tatiana (ed.). 2019. *Teófilo y el diablo: variaciones medievales* (Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma de México)
- Baños Vallejo, Fernando. 1994. 'Plegarias de héroes y de santos: más datos sobre la oración narrativa', *Hispanic Review*, 62: 205-15 <<https://doi.org/10.2307/475104>>
- Baños Vallejo, Fernando. 1997. 'Teófilo y La iglesia robada (¿o a la inversa?): el final de los Milagros de Nuestra Señora de Gonzalo de Berceo', in *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Alcalá de Henares 1995*, ed. by José Manuel Lucía Megías (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares), 1: 243-55 <<https://go.uv.es/r8zAfVg>>
- Baños Vallejo, Fernando. 2003. *Las vidas de santos en la literatura medieval española* (Madrid: Laberinto)
- Baños Vallejo, Fernando (ed.). 2018. Gonzalo de Berceo *Milagros de Nuestra Señora* (Madrid: RAE), 1st edn 2011
- Bayo, Juan Carlos. 2004. 'Las colecciones universales de milagros de la Virgen hasta Gonzalo de Berceo', *Bulletin of Spanish Studies*, 81.7-8: 849-71 <<https://doi.org/10.1080/1475382042000297745>>
- Berschin, Walter (ed.). 2001. *Hrotsvit Opera omnia* (München: Saur)
- Beyers, Rita. 2003. 'Narratio de casu Theophili uicedomini: La Pénitence de Théophile dans la version de Gevehardus de Grafschaft (BHL 8124d)', in *Mémoire en temps advenir: Hommage à Theo Venckeleer*, ed. by Alex Vanneste *et al.* (Leuven: Peeters), pp. 195-215
- BHL: Poncellet, Albertus. 1900-1901 *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis* vol. 2 (Bruxellis: Socii Bollandiani) <<https://go.uv.es/ouvfde2>>
- BITECA. 1997-. *Bibliografía de textos catalans, valencians i balears*, ed. by Gemma Avenoza, Lourdes Soriano and Vicenç Beltran (Berkeley: University of California, Berkeley) <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_es.html> [accessed 27-03-2023]

- Bohdziewicz, Olga Soledad. 2014. *Una contribución al estudio de la prosa latina en la Castilla del siglo XIII: edición crítica y estudio del 'Liber Mariae' de Juan Gil de Zamora*, unpublished doctoral thesis, Universidad de Buenos Aires <<https://scur.cat/EB4729>>
- Brea López, Mercedes. 1995. 'El milagro de Teófilo: texto dramático y texto narrativo', in *Medioevo y literatura: actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Granada 1993*, ed. by Juan Salvador Paredes Núñez, Granada, Universidad de Granada, 1: 415-28 <<https://go.uv.es/ob2MYEE>>
- Brunel, Geneviève. 1976. 'Vida de sant Frances: Versions en langue d'oc et en catalan de la *Legenda aurea*, essai de classement des manuscrits', *Revue d'Histoire des Textes*, 6: 219-65 <<https://doi.org/10.3406/rht.1978.1150>>
- Canal, José-María. 1998. 'El libro *De miraculis Sanctae Mariae* de Domingo de Evesham (m. c.1140)', *Studium Legionense*, 39: 247-83
- Carrera de la Red, Avelina; Carrera de la Red, Fátima (ed.). 2000. *Miracula Beate Marie Virginis (ms. Thott 128 de Copenhague): una fuente paralela a los Milagros de Nuestra Señora de Gonzalo de Berceo* (Logroño: Gobierno de La Rioja; Instituto de Estudios Riojanos; Centro de Estudios Gonzalo de Berceo)
- Chiesa, Paolo. 1989. 'Traduzioni e traduttori dal greco nel IX secolo: sviluppi di una tecnica', in *Giovanni Scoto nel suo tempo: l'organizzazione del sapere in età carolingia, Spoleto 1989* (Spoleto: CISAM), pp. 171-200
- Chiesa, Paolo. 1989-1990. 'Le traduzioni dal greco: l'evoluzione della scuola napoletana nel X secolo', *Mittelalterliches Jahrbuch*, 24-25: 67-86
- Chiesa, Paolo. 1994. 'L'*Historia Theophili Atheniensis*: il più antico rifacimento latino della *Poenitentia Theophili*', *Aevum*, 68.2: 259-81
- Côte, Mélanie. 2014. *La légende de Théophile dans l'Occident médiéval (IXe-XVIIe siècle): Analyse textuelle et iconographique*, unpublished masters thesis, Université Laval <<https://go.uv.es/6aMr8TW>>
- Cothren, Michael W. 1984. 'The Iconography of Theophilus Windows in the First Half of the Thirteenth Century', *Speculum*, 59.2: 308-341 <<https://doi.org/10.2307/2856394>>
- Coústé, Alberto. 1978. *Biografía del Diablo* (Barcelona: Argos Vergara)
- D'Agostino, Alfonso. 2004. 'Il patto col diavolo nelle letterature medievali: elementi per un'analisi narrativa', *Studi Medievali*, 45.2: 699-750
- Dutton, Brian (ed.). 1971. *Gonzalo de Berceo Los Milagros de Nuestra Señora: Obras Completas II* (London: Tamesis Books)
- Eco, Umberto. 2007. *Storia della bruttezza* (Milano: Bompiani)
- Faral, Edmond; Bastin, Julien (ed.). 1959. *Oeuvres complètes de Rutebeuf* (Paris: Picard)
- Fernández Rodríguez, Natalia. 2007. *El pacto con el diablo en la comedia barroca* (Oviedo: Universidad de Oviedo)
- Fernández Rodríguez, Natalia. 2014. 'El pacto con el diablo en la literatura hispánica del Renacimiento', in *Señales, portentos y demonios: la magia en la literatura y la cultura españolas del Renacimiento*, ed. by Eva Lara and Alberto Montaner (Salamanca: SEMYR), pp. 225-53

- Fernández Rodríguez, Natalia. 2017. 'Pactar con el diablo en la escena europea: Christopher Marlowe y Lope de Vega', *Anuario Lope de Vega*, 23: 253-69 <<https://doi.org/10.5565/rev/anuariolopedevega.195>>
- Fumagalli, Stefano (ed.). 1994. Cipriano di Antiochia *Confessione: la prima versione del mito di Faust nella letteratura antica* (Milano: Mimesis)
- Gamberoni, Paola Francesca. 2002. 'El pacto con el demonio en la literatura ibérica', *Moenia: Revista Lucense de Lingüística & Literatura*, 8: 187-208 <<http://hdl.handle.net/10347/5806>>
- García García, Francisco de Asís. 2019. 'El demonio y el santo: del relato hagiográfico a su expresión visual en el arte románico', *A propósito de Satán: el submundo diabólico en tiempos del románico*, ed. by Pedro Luis Huerta Huerta (Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real), pp. 123-47
- Garcia Sempere, Marinela (2012), 'Vides de sants en català conservades en manuscrits solts i en impresos anteriors a 1550', in *Vides medievals de sants: difusió, tradició i llegenda*, ed. by Marinela Garcia Sempere and M. Àngels Llorca Tonda (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp. 185-207
- Garcia Sempere, Marinela; Mas i Miralles, Antoni; Perujo Melgar, Joan M. (ed.). 2022. *Flos sanctorum o Vides dels sants pares: 'Legenda aurea' en català* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), vols I-1 i I-2
- Garnier, Annette (ed.). 1998. Gautier de Coinci *Le Miracle de Théophile ou comment Théophile vint à la pénitence* (Paris: Honoré Champion)
- Gier, Albert. 1977. *Der Sünder als Beispiel: Zu Gestalt und Funktion hagiographischer Gebrauchstexte anhand der Theophiluslegende* (Frankfurt am Main: Peter Lang)
- Gómez Moreno, Ángel. 2008. *Claves hagiográficas de la literatura española (del 'Cantar de mio Cid' a Cervantes)* (Frankfurt: Iberoamericana Vervuert) <<https://doi.org/10.31819/9783964563194>>
- Hauf, Albert (ed.). 1983. Francesc Eiximenis *Lo Crestià* (Barcelona: Edicions 62)
- Ibáñez Rodríguez, Miguel. 1997-1998. 'Le Gracial de Adgar y Los Milagros de Nuestra Señora de Gonzalo de Berceo: estudio comparativo', *Cuadernos de Investigación Filológica*, 23-24: 163-83 <<https://doi.org/10.18172/cif.2413>>
- Klein, Thomas. 2000. 'Reimgebet oder Heiligenleben? Rekonstruktionsversuch einer neu aufgefundenen *Vita Theophili metrica*', *Mittellateinisches Jahrbuch*, 35-2: 267-88
- Kniazzezh, Ch.S.M.; Neugaard, E.J.; Coromines, J. (ed.). 1977. Jacobus de Voragine *Vides de sants rosselloneses* (Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana)
- Kunstmann, Pierre (ed.). 1982. Adgard, *Le Gracial* (Ottawa: Université d'Ottawa)
- Lazar, Moshe. 1972. 'Theophilus: Servant of Two Masters: The Pre-Faustian Theme of Despair and Revolt', *Modern Language Notes*, 87-6: 31-50 <<https://doi.org/10.2307/2907600>>
- Le Goff, Jacques. 1983. 'El ritual simbólico del feudalismo', in *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval: 18 ensayos* (Madrid: Taurus), 1st edn 1977, pp. 31-50
- Lefèvre, J. et al. 1975. *Satán: estudios sobre el adversario de Dios* (Barcelona: Labor)
- Little, Andrew G. (ed.). 1908. *Liber exemplorum ad usum praedicatorum* (Aberdoniae: Typis Academicis) <<https://go.uv.es/gpQUiAg>>

- Lunardi, Ernesto. 1956. *Il miracolo di Teofilo in Gonzalo de Berceo: spiriti e forme del medioevo* (Lugano: Quaderni del Cenobio)
- Lundgren, Hjalmar. 1913. *Studier öfver Theophiluslegendens romanska varianter* (Uppsala: K. W. Appelbergs Boktryckeri) <<https://go.uv.es/3UAYebt>>
- Lyons, Jennifer. 2016. *Crafting Marian Devotion: The Representation of the Theophilus Legend in Northern Europe (9th-14th c.)*, unpublished doctoral thesis, Emory University <<https://go.uv.es/Twn3MKD>>
- MacKay, Christopher S. (ed.). 2006. Henricus Institoris and Jacobus Sprenger *Malleus Maleficarum*, 2 vols (Cambridge: Cambridge University Press)
- Maggioni, Giovanni Paolo (ed.). 1998. Iacopo da Varazze *Legenda aurea*, 2 vols (Firenze: Sismel-Edizioni del Galluzzo)
- Martí, Sadurní (ed.). 2003. Francesc Eiximenis *Àngels e demonis* (Barcelona: Quaderns Crema)
- Martínez Romero, Tomàs (ed.). 2022. *Paula, Eustòquia i la duquessa de Gandia: traduccions antigues d'obres de sant Jeroni sobre comportament femení* (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat)
- Martos, Juan; Moreno, Rosario (ed.). 2005. Rosvita de Gandersheim *Obras completas* (Huelva, Universidad de Huelva)
- Meersseman, Gilles G. 1963. *Kritische glossen op de griekse Theophilus-legende (7e eeuw) en haar latijnse vertaling (9e eeuw)*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 25.4 (Brussel: Vlaamse Acad. voor Wetenschappen)
- Mettmann, Walter (ed.). 1986. Alfonso X el Sabio *Cantigas de Santa María* (Madrid: Castalia), 1: *Cantigas 1 a 100*
- Miquel i Planas, Ramon. 1914. *Llegendes de l'altra vida* (Barcelona: Mestre Fidel Giró)
- Montoya Martínez, Jesús. 1974. 'El Milagro de Teófilo en Coinci, Berceo y Alfonso X el Sabio: estudio comparativo', *Berceo*, 87: 151-86 <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/6711>>
- Montoya Martínez, Jesús. 1988. 'El ms. 110 de la Biblioteca Nacional de Madrid: ¿un texto más próximo a Berceo?', in *Actas del I Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Santiago 1985*, ed. by Vicenç Beltran (Barcelona: PPU), pp. 445-51 <<https://www.ahlm.es/actas/acta/prueba>>
- Montoya Martínez, Jesús. 2002. 'El "añadido" castellano del TJI o las mal llamadas "prosificaciones"', *Anuario de Estudios Medievales*, 32: 415-30 <<https://doi.org/10.3989/aem.2002.v32.i1.240>>
- Murcia Nicolás, Fuensanta. 2009-2010. 'Magia y milagro en los manuscritos de Gautier de Coinci: el milagro de Teófilo', *Imafronte*, 21-22: 269-76 <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/290526>>
- Murcia Nicolás, Fuensanta. 2011. 'La importancia de la palabra escrita: el pacto con el diablo como sacramento diabólico en la Baja Edad Media', *Codex Aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real*, 27: 261-76 <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/325351>>
- Murcia Nicolás, Fuensanta. 2012a. 'El feudalismo y el pacto con el diablo', *Arqueología, Historia y Viajes sobre el Mundo Medieval*, 45: 64-72

- Murcia Nicolás, Fuensanta. 2012b. 'Milagro e imágenes de culto. Una nueva cultura visual en los manuscritos de Gautier de Coinci', *Codex Aquilarensis: Cuadernos de investigación del Monasterio de Santa María la Real*, 28: 169-84 <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/325356>>
- Murcia Nicolás, Fuensanta. 2016. *Imágenes milagrosas y cultura visual en el siglo XIII: 'Les Miracles de Notre Dame' de Gautier de Coinci* (Madrid: Fundación Santa María la Real Centro de Estudios del Románico)
- Nascimento, Aires A. 1979. 'Um "Mariale" alcobacense', *Didaskalia: Revista da Faculdade de Teologia de Lisboa*, 9: 339-412 <<https://doi.org/10.34632/didaskalia.1979.787>>
- Nascimento, Aires A. 1981. 'Testemunho alcobacense de fonte latina de *Los Milagros de Na. Señora de Gonzalo de Berceo*', *Revista da Biblioteca Nacional*, 1: 41-43
- Nascimento, Aires A. 1982. 'Três notas alcobacenses: um códice perdido. Um Livro de Milagres. Concordâncias bíblicas', *Didaskalia: Revista da Faculdade de Teologia de Lisboa*, 12: 185-94 <<https://doi.org/10.34632/didaskalia.1982.823>>
- Navarro, David. 2012. 'Presencia del diablo y conspiración judía en el medievo peninsular: una mirada particular a *El milagro de Teófilo* de Gonzalo de Berceo', *Medievalia*, 44: 20-31 <<https://go.uv.es/ZghBWw5>>
- Nuffel, Herman van. 1966. 'Le Pacte avec le diable dans la littérature médiévale', *Anciens Pays et Assemblées d'États*, 39: 27-43
- Perujo Melgar, Joan M. 2021. 'Una traducció catalana de la història de Teòfil de Pau Diaca de Nàpols', in *Prenga xascú ço qui millor li és de mon diu: creació, recepció i representació de la literatura medieval*, ed. by Meritxell Simó et al. (San Millán de la Cogolla: Cilengua), pp. 707-24
- Pittaluga, Stefano. 2002. 'Marbodo e Teofilo', in *Latin Culture in the Eleventh Century: Proceedings of the Third International Conference on Medieval Latin Studies, Cambridge 1998*, ed. by Michael W. Herren, C.J. McDonough and Ross G. Arthur (Turnhout: Brepols), 11: 302-16 <<https://doi.org/10.1484/M.PJML-EB.3.2854>>
- Radermacher, Ludwig. 1927. 'Griechische Quellen zur Faustsage: Der Zauberer Cyprianus Die Erzählung des Helladius Theophilus', *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse*, 206.4: 153-219
- Root, Jerry. 2017. *The Theophilus Legend in Medieval Text and Image* (Woodbridge: Boydell & Brewer)
- Ruffinatto, Aldo. 1990. 'Il patto diabolico in Spagna: dal Medioevo a Calderón (e oltre)', in *L'autunno del diavolo: diabolos, dialogos, daimon, convegno di Torino 1988*, ed. by Eugenio Corsini and Eugenio Costa (Milano: Bompiani), 1: 523-42
- Ruffinatto, Aldo. 2003. 'Del diablo-rey al diablo-truhán: itinerario del pacto diabólico en los mundos posibles de la España medieval', *Cuadernos del CEMyR*, 11: 35-52 <<https://dialnet.unirioja.es/ejemplar/106316>>
- Russell, Jeffrey Burton. 1995. *Lucifer: el diablo en la Edad Media* (Barcelona: Laertes)
- Schib, Gret (ed.). 1975. *Sant Vicent Ferrer Sermons*, vol. 3 (Barcelona: Barcino)
- Sola, Giuseppe Nicolò. 1907-1908. 'Il testo greco inedito della leggenda di Teofilo di Adana', *Rivista Storico-Critica delle Scienze Teologiche*, 3: 835-48 (1907) and 4: 257-80 (1908) <<https://go.uv.es/toyOILV>>

- Southern, Richard W. 1958. 'The English Origins of the *Miracles of the Virgin*', *Mediaeval and Renaissance Studies*, 4: 176-216
- Thompson, S. 1966. *Motif-Index of Folk-Literature*, 6 vols (Bloomington: Indiana University Press) <<https://go.uv.es/hooXFWZ>>
- Torres Amat, Félix. 1836. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña* (Barcelona: J. Verdaguer) <<https://go.uv.es/8ulFVVT>>
- Translat. 2008. 'Per a un cens de traduccions al català medieval (1300-1500)', in *Translat DB* <<https://translat.narpan.net/cens>>
- Tubach, Frederic C. 1969. *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tale* (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica)
- Vega, Carlos Alberto. 2012. 'La hagiografía popular del siglo xv: santos, santas y travesties', *Vides medievals de sants: difusió, tradició i llegenda*, ed. by Marinela Garcia Sempere and M. Àngels Llorca Tonda (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp. 123-42
- Ventura, Joaquim. 1997. 'Tradición satánica e pacto co demo: o miragre de Teófilo nas *Cantigas de Santa Maria* de Afonso o Sabio e nos *Milagros de Nuestra Señora* de Gonzalo de Berceo', in *Actas del VI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Alcalá de Henares 1995*, ed. by José Manuel Lucía Megías (Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares), II: 1573-80 <<https://go.uv.es/r8zAfVg>>
- Villemur, Frédérique. 1999. 'Saintes et travesties du Moyen Âge', *Clio: Histoire, Femmes et Sociétés*, 10: 54-89 <<https://doi.org/10.4000/clio.253>>
- Wittlin, Curt J. 1991. *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans)
- Ysern Lagarda, Josep-Antoni (ed.). 2004. *Arnau de Lieja Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, 2 vols (Barcelona: Barcino)
- Zarco Cuevas, Julián. 1932. *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial* (Madrid: Tipografía de Archivos)
- Zink, Michel (ed.). 2001. *Rutebeuf, Œuvres complètes* (Paris: Librairie Générale Française)